

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

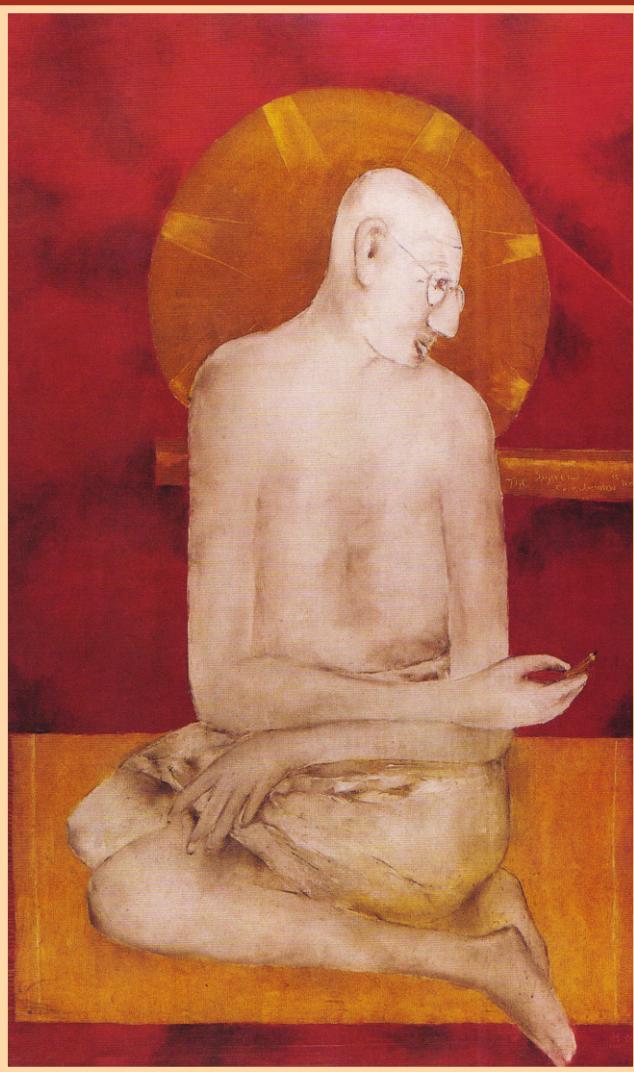


પરબુ

સમાનો મન્ત્ર : । (૩૦વેદ)
સમાની પ્રપા : । (અર્થવેદ)

તત્ત્વી : યોગેશ જોષી

જાન્યુઆરી : ૨૦૧૯
વર્ષ : ૧૩, અંક : ૭



ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિષ્ઠદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોષિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂરું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોષિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂરું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોષિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂરું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપત્રરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોષિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂરું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

સમાનો મન્ત્ર : (ગુજરાતી)

સમાની પ્રપા (અથર્વવેદ)

પરબ

સ્થાપનાવર્ષ : ૧૯૬૦

વર્ષ : ૧૩

જાન્યુઆરી : 2019

અંક : ૭

પરામર્શનસમિતિ

સિતાંશુ યશશ્વર્ણ

પ્રમુખ

કૃત્તિદા શાહ

પ્રકાશનમંત્રી

તંગી
યોગોશ જોધી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેધાશી શાનપીઠ ♦ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશનવિભાગ), ગોવર્ધનભવન,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડ અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિમાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અસ્ક્રેલ લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરઝીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો. બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

E-mail : parabgsp@gmail.com

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSN0250-9747 પરબ

ધૂટક ક્રિ. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદશાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોણી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નું ક મ

પ્રમુખીય :	સમકાળીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્વર 6
કવિતા :	ગ્રણ કાવ્યો, નલિન રાવળ 11 બે રચના, રાધેશ્યામ શર્મા 12 એલ્ફિન્સ્ટન રોડ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 13 બે ગજલ, સંજુ વાળા 15 પથર, રાકેશ હાંસલિયા 16 ધુંઘરું, શૈલેષ ટેવાણી 16 બે કાવ્યો, જાગૃત ગાડીત 17 ઢળતી સાંજે, યોગેશ જોખી 19
વાર્તા :	ઓધરાળા, શક્તિસિહ પરમાર 20
નિબંધ :	રખુનો કાગળ : સવારની સુખમા અને સૂછિનો લય..., મહેન્દ્રસિહ પરમાર 34 પંખીલોક, જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી 37
ભારતીય સાહિત્ય :	અસમિયા કવિતા, અનુ. રમણીક સોમેશ્વર 40, કન્નડા કાવ્ય અન્ના હરિકૃષ્ણ પાઠક 41
આસ્વાદ :	ધારો કે આ વાર્તા છે... ‘ગુમશુદા’, રાધેશ્યામ શર્મા 43
વક્તવ્ય :	બાળક અને બાળસાહિત્ય - એક દિણ્ણપાત, ચંદ્રકાન્ત શેર્ડ 47 ગુજરાતી સાહિત્યનો વર્તમાન અને પહેલા યુગનું સ્મરણા, રમણ સોની 49
વિશેષ :	વિભાજનની વ્યથા : એક સમયસરની નુકટેચીની, કિરીટ દ્વીપાત 58
મુલાકાત :	મધુરાય સાથે મુલાકાત, ડૉ. કનૈયાલાલ ભંડ 65
આપણી વાત :	સંકલન : પ્રહુલ્દ રાવલ 73
પ્રક્રીષ્ણ :	એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ, કશ્યપ મહેતા 79
સાહિત્યવૃત્તા :	સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 83
આવરણચિત્ર-	
સંદર્ભનોંધ :	પીયુષ ઠક્કર 84
આવરણ :	હરુ શાહ
આ અંકના લેખકો :	87

પ્રમુખીય

સમકાળીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્વર

લેખાંક-૧૧

આડે રસે ચઢાવી, સાચે સરનામે પહોંચાડતી
કવિતા: નામદેવ ઠસાળની ‘કામાઠીપુરા’. (ભાગ-૨)

*

(ગતાંકથી ચાલુ) તો છે જ, આપણી આ વાતો ! પણ હવે આપણે ન બોલીએ.
ઠસાળને, ‘દલિત પેન્થર’ આંદોલનના નિર્માતા, નિર્ભય-કુશળ નેતા એવા ઠસાળને પણ
બોલવા ન કહીએ. માત્ર એમની આ કવિતાને સાંભળીએ, એકકાન. બલ્ક જોઈએ,
એકધ્યાન.

રચનામાં નિરૂપયેલો સમય ક્યો છે? રચનાની પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ વાંચો :
‘કેલેન્ડરને ફૂલે લાત ફટકાવી/કેટલીયે સદીઓના ઉપરંશ પોતાના શરીર
ઉપર મધી/નિશાયર શાહુડી પડી છે આ અહીં.’

એકસાથે ત્રણ સમયો આ સમર્થ કવિએ આપણી સામે કાવ્યારંભે મૂકી દીધા છે :
પહેલો સમય : સમય અહીં છે જ નહીં. સમયના શરીર પર હિંસક જિન્સી હુમલો કરીને
(‘કેલેન્ડરને ફૂલે લાત ફટકાવી’, મરાઠીમાં તો ‘હેપલૂન’, જે શબ્દને આ લેખમાં આગળ
જતાં તપાસીશું, #) એને એક બાજુ ફેંકી દીધો છે. કયા સમયને? શા વાસ્તે? ‘શાહુડી’ના

ઠસાળના આ કાવ્યનો અંગેજ અનુવાદ મરાઠીના એક ઉત્તમ કવિ હિલીપ ચિત્રેએ કર્યો છે. એ આ શાંદોથી શરૂ થાય છે : ‘The nocturnal procupine reclines here/ Like an alluring grey bouquet/ Wearing the syphilitic sroes of centuries / Pushing the calendar away/ Froever lost in its own dreams.’ આ અનુવાદ અંગે કેટલાક સવાલો મને થયા. ઠસાળની કૃતિની પહેલી પંક્તિ ચિત્રેના અનુવાદમાં ચોથી બને છે. ઠસાળની આ સ-કિય કૃતિનો કિયા-કમ બદલાતાં, મને લાગ્યું કે કવિતાની ચાલ જ જાણો ફરી જાય છે. એકશનની જગ્યાએ ઈમેજ આવી જાય છે. મને એ ઠીક ન લાગ્યું. બીજો સવાલ ‘હેપલૂન’ અંગે : ‘પુશિંગ ધ કેલેન્ડર અવેય’ (‘કેલેન્ડરને બાજુએ ધકેલીને’) એવો ચિત્રેનો અનુવાદ છે. મરાઠી તો એમની માતૃભાષા, પણ કાવ્યબાનીને સાંભળતાં મને એ અનુવાદનો મસલટોન નબળો લાગ્યો. ગતાંકનો લેખ લખતી વેળાએ મારા ભિત્ર અને પોતાની પેઢીના અગ્રણી મરાઠી લેખક કિશ્ચા કિમ્બાહુનેને ફોન કરી ‘હેપલૂન’નો અર્થ પૂછ્યો. જાણ્યું કે ‘બાજુ રાખવું’ એવો અર્થ થાય, પણ કમાઠીપુરા વિસ્તારમાં વપરાતા સ્વેન્ગમાં એ જાતીય આકમણ સૂચવતો શબ્દ છે. આ અંકનો લેખ લખતી વખતે મરાઠીના સાવ નવી પેઢીના તેજસ્વી કવિ (મુગ

સમયને, આકમડો-પીડકોના સમયને, આખા ભૂખાળવા શહેરમાંથી આ વેશ્યાવાડમાં આવી ચઠનારાઓના સમયને. શા માટે? અરે, મુંબઈમાં રાત પડે ત્યારે આ કામાઈપુરામાં દિવસ ઊગે, એટલું તો જાણો છો ને?! એટલે ‘કેલેન્ડરલા હેપલૂન’. અહીં સમય છે જ નહીં, એક અંત વગરની રાત છે. આ થયો આ કૃતિનો પહેલો સમય.

બીજો સમય અહીંથી ખસતો જ નથી. આ લતાઓમાં રાતોની રાતો ધા મારનાર પુરુષો અને ધા ખમનાર સ્ત્રીઓનાં, બંનેનાં જીવનને રોગિષ કરી મૂકતો, મોત તરફ ધીમેથી ધકેલતો સમય. ‘કેટલીયે સદીઓના ઉપરંશ પોતાના શરીર ઉપર મઢી’-ને આ કામાઈપુરામાં રહેતાં અને ત્યાં રોજ સાંજે-રાત્રે આવતાં માણસોનો રૂગજ સમય. એ સમય ‘કેટલીયે સદીઓનો’ છે, એમ ટસાળે અહીં લઘ્યું છે, એ નોંધીએ.

ગ્રીજો સમય આજના, બિલકુલ આજના, આ કાવ્યની આજના વર્ત-માનનો સમય. ના, પણ કામુકતાની, આવેગોની રાતની વાતથી ટસાળ આ રચના શરૂ નથી કરતા. હજુ તો સાંજ છે. લોકો આવે છે. દિવસભરનો નગરનો થાક લઈને ‘નિશાચર શાહુરી પરી છે આ અહીં.’ ‘શાહુરી’ છે તો નિશાચર, પણ હજુ રાત પડી નથી એટલે એ પડી છે અહીં.

— આમ આ કવિતા શરૂ થાય છે, ‘પુષ્યસલિલા સમય-સરિતા-ત્રથીના સંગમ તીર્થે’!!

*

પછી શું થયું?

છેલ્લાં બે વાક્યોમાં સૂચવાયેલી આપણી ‘શિષ્ટ’ કે ‘લોકપ્રિય’ સાહિત્યના વાચનની કુટેવો છોડીએ તો ટસાળની કવિતાની આકરી (‘હુબોધ! હુબોધ!’) બાની સંભળાય : ‘એ શાહુરી એકદમ જાગી ઉઠે છે.’ — કામાઈપુરામાં હવે રાત પડી છે. રંગીલી રાત. આખો દિવસ પગ વાળ્યા વિના વૈતરાં કરી થાકેલા, કે યંત્રોની સેવામાં ખે પડે પગે આખો દિવસ ઊભેલા, કે ઘોલકી જેવી દુકાનોમાં, થડે, ગલ્લે બેઉ પગની પલાંઠી મારી બેઠેલા, કે પીઠે, માથે કોઈનો માલસામાન લાદી ખુલ્લે પગે દોડેલા પુરુષોના થાક્યા-ભૂષ્યા સેંકડો સેંકડો પગો વચ્ચેની એ શાહુરી જાગી ઉઠે છે. એ જોયા પછી આવતો આ કવિનો કરુણાસભર, અતિકુદ્ધ ફૂફૂડાતો અવાજ, દલિત પેન્થર્સની ટુકડીએ પ્રતિકાર માટે મુંબઈ શહેરમાં ક્યાંક કરેલા ધસારાનો હોય એવો, આ અવાજ સાંભળો : ‘એ શાહુરી એકદમ જાગી ઉઠે છે, / અધર થયેલા અણીદાર પીંછાંની ફેણ ફટકારી/ કારી ધા લગાવે છે એ/ ને આરપાર જખમી કરીને છોડે છે છેવટ.’ — આ છે ટસાળની કવિતાનું અભિનવ કાવ્યત્વ. અનુભૂતિ

ગુજરાતી પરિવારના, પેટીઓથી મહારાષ્ટ્રમાં વસેલા, એવા) વર્જેશ સોલંકીને પૂછ્યું. એમણે આજના મહત્વના મરાઠી દલિત અવિનાશ ગાયકવાડ સાથે વાત કરી. કિમ્બણુને, સોલંકી અને ગાયકવાડ, ગ્રાણેએ કહેલો, ‘હેપલૂન’નો કામાઈપુરા વિસ્તારની મરાઠી બોલીમાં થતો અર્થ, ગુજરાતી દૈનિકોમાં જેને ‘સૂચિ વિકુદ્ધનું કમ’ એવા સુસંસ્કૃત શબ્દો દ્વારા સૂચવાય છે, એવો થાય છે. એ જોતાં, ‘કેલેન્ડરને કૂલે લાત ફટકાવી’ એવો મારો અનુવાદ પણ મૂળ મરાઠીની કાતિલ ધારવાળો નથી. ચિત્રેનો તો સાવ મોંગો!

અને અભિવ્યક્તિ એકાકાર થઈ છે. સામાજિક વાસ્તવ અને કવિતાનું રૂપ એકાકાર થયાં છે.

પણ નિશાચર શાહુડી એકદમ જાગીને જીવલોણ હુમલો કરે એ પહેલાં જે બને છે, એની વાત કરવાનું આ સજગ-કુશળ કવિ ચૂકતા નથી. શાહુડી જાગીને ત્રાટકે એ પહેલાં કેવી દેખાય છે, આ કવિની નજરે? ‘કેવી દેખાય છે રાખોડી ફૂલોના લલચાવતા ગુચ્છા જેવી / શાયે સપનાંઓમાં આમ અવિરત દંગ દંગ.’ દુરિતનાં પુષ્પો બોદ્લેરે પેરિસમાં જોયાં, દ્વારાં મુંબઈમાં. દલિત કવિતા અને આધુનિક કવિતા વચ્ચે અનેક આવા અનુભંધો છે. દ્વારાની આ પંક્તિઓ વાંચો : ‘માણસ થઈ ગયો છે મુંગોમંતર,/એનો પરમેશ્વર શંઠ,/ આ પોકળતાને ક્યારેયે કંઠ ફૂટશે કે?’ લાભશંકર ઢાકરનો અવાજ યાદ આવે?

મુંબઈ ગામ આખાની શાહુડી જાગીને જ્યાં જવા દોડશે એ જગ્યાએ, કામાઈપુરામાં શું થશે, એ અંગે (એ વિસ્તારની પડોશમાં જેનું બાળપણ વીત્યું હતું એવા) આ કવિ ચેતવે છે :

‘ચાચ્ય તો લોખંડી ડોળો ચોકીપહેરે ગોઠવ, / આવ્યું હોય કદાચને એને આંસુ, તો તરત થીજવ એને.’ પણ કશું ચાલતું નથી પેલા મુંગોમંતરનું કે પેલા શંઢનું, આ કમાટીપુરા સામે, અને આ કવિ એ વાત જાણો છે. એટલે એ કહે છે : ‘એનાં લદુંાપદુંા જોઈ સંયમના બધા બંધ ફસડાઈ પડે છે’. અને

‘એ શાહુડી એકદમ જાગી ઊઠે છે.’

*

‘રે, સૂર્યમાં માઇલીઓ તરી રહી.’ પ્રિયકાન્ત હોય તો કહે. આ દ્વારા છે.

*

દ્વારાની કવિતામાં ‘ફૂલનો પવન’ વાતો નથી. ‘ફૂલોનો પસરે છે સમુદ્રનિતાન્ત.’ આ ફૂલો, અલબત્ત, વેશ્યાવાડે મોકલાયેલી કે ગમેલી સ્ત્રીઓની વેણીઓમાં બંધાયેલાં, વેશ્યાવાડે ગયેલાં કે ધૂકલાયેલા પુરુષોના કાંઠે લટકાવેલાં ફૂલો છે. એ પહેરીને ‘રાત તૈયાર થાય છે વર માટે ત્યારે જખમોને ફૂટે છે ફૂલો./ ફૂલોનો પસરે છે સમુદ્ર નિતાન્ત/ નિતાન્ત નાચ્યા કરે છે મૈથુનમોર.’

કરુણા, ભયાનક, શુંગાર, બીભત્સ ચારે રસોની મિલાવટ દ્વારાની આ પંક્તિઓમાં જે થાય છે, એ માટેની કાવ્યમીમાંસા કેવી અભિનવ હોવી જોઈએ! આ છે આજના આપણા ભારતીય સાહિત્યનો આજના આપણા વિવેચનને પડકાર! અભિનવ ભારતીય કાવ્ય, એ મરાઠીના દ્વારાનું હોય કે ગુજરાતીના લાભશંકરનું, ગુરામ જેશુવાનું તેલુગુ કાવ્ય હોય કે શક્તિ ચંદ્રોપાથ્યાયનું બંગાળી, અસુણ કોલાટકરનું કે અસુણ કમલનું, આપણી કાવ્યવાચનની ઝિદ્ધિત્રસ્ત, આળસુ, નરી રૂમાની, સલામતી શોધતી, ભીરુતાજન્ય ટેવોમાંથી ઘૂટી સાંપ્રતની તરોતાજ સઞ્ચવતા સાથે જોડાવાનું નિમંત્રણ આપે છે.

જેવું મધ્યકાળનો મહાકવિ દાન્તે, ‘દિવાઈન કોમેડી’માં આપતો હતો એવું નિમંત્રણ : એન ઈન્વિટેશન દુ ઈન્ફર્ન્સ, નરકમાં પ્રવાસ કરવાનું નિમંત્રણ. એ સ્વીકાર્ય

વિના સ્વર્ગ તરફ જવાની શક્યતા ત્યારેથે નહોતી, આજેથે ન હોય.

રાત આખી જ્યાં મૈયુન મોર ગોળગોળ કુદ્દી લેતો નાચ્યા કરે છે, એ જગ્યા હવે કવિ હાથ લાંબો કરીને આપણાને ચીંધી બતાવે છે:

‘આ નરક – / આ ગોળ ગોળ ઘૂમતું વમળ/ આ ટૂમકા લેતું કુરૂપ, / એને પગે ઝાંઝર જેમ વાગતી વેદના.’

આ કાવ્ય, પહેલા શબ્દથી છેલ્લા શબ્દ સુધી, કમાઠીપુરાની સ્ત્રીઓના ‘પગે ઝાંઝર જેમ વાગતી વેદના’-ને સાંભળી સાંભળીને લાખેલું કાવ્ય છે. જેને એ ઝાંઝરનો અવાજ હજુ ન સંભળાયો હોય એ ભલે બીજું કશુંક કવિતા છે એવું સમજીને વાંચે.

*

જેને માણસની નિરૂપાય વેદનાનો આ ‘ઝાંઝર જેમ વાગતો’ સ્વર સંભળાયો છે અને ‘વાણ્યો’ છે, એની સાથે ઢસાળ હવે વાત કરે છે. શોક, રતિ, ભય એ સહૃ સ્થાયી ભાવોને હડસેવીને હવે કવિનો કોષ રૈન્ડ રસ તરફ ધસારો કરે છે. એ કહે છે, મને-તમને નહીં, પોતાનેયે નહીં, કમાઠીપુરાની સ્થાયી અને વ્યબિચારી વસ્તીને જાણે કે :

‘ઉત્તરડી કાઢ ઉત્તરડી કાઢ અંગ પરથી ચામડી મૂળસોતી/ પોતાની ખાલ બેંચી કાઢ./આ વિષાક્ત સનાતન ગભર્શયાને થઈ જવા દે નિર્દેઢી. /આ ડિભ્મ માંસનો લોચો / અધીરો ન થઈ ઊંઠવો જોઈએ અવયવો માટે.’

*

પછી, ‘કેટલીયે સદીઓના ઉપરંશ પોતાના શરીર ઉપર મદી’ જે સ્ત્રી-પુરુષો અનેક કામાઠીપુરાઓમાં કેદ છે એમને આ દલિત કવિ, જે પોતે પણ કેટલીયે સદીઓથી પીડાયેલો છે એ, પોતાનો હાથ લાંબો કરી, કશુંક એમાં પકડીને કહે છે. એ કહે છે : ‘આ પોટેશિયમ સાયનાઈડ./ લે, લે ચાખ એક ચૂસકી આની./ એક પળના સાવ નાનકડા ભાગમાં મરતાં મરતાં/ લખી રાખ અભિપ્રેત થતો જતો નાની એબીસીરીનો એસ.’

ફોકલેડ રોડથી વાલકેશ્વર સુધીનાં લખાણોમાં જે ‘એસ ફોર સેક્સ’-ને નિરંજન ભગતે મોટી એબીસીરીમાં બીજું બધું ઢાંકતો દીઠો હતો એ ‘એસ’-ની નવી વાત ઢસાળ અહીં માંડે છે. એ તોતિંગ એસ-નું શું કરવું ? એને ‘એક પળના સાવ નાનકડા ભાગમાં’ લખી નાખવાનો કીભિયો ઢસાળ બતાવે છે : ‘એક ચૂસકી આની પી’ એમ એ પેલી પી. એસ. (પોટેશિયમ સાયનાઈડ)ની ઘ્યાલી બતાડતાં કહે છે. આજનો દલિત નામદેવ જેમ કહે છે તેમ ભક્તિ કાળનો બીજો નામદેવ પણ એ અભંગમાં કહેતો હતો. ‘આપુલે મરણ પાહિલ્યો મી હોયા.’ ‘પરથમ પહેલાં મસ્તક મૂકી વળતી લેવું નામ જો ને.’

*

પણ ઢસાળ ભક્તકવિ નથી. એ દલિત કવિ છે, આધુનિક કવિ છે, પ્રોલેટેરિયેટ અને દલિતની એકતા જોનારો કવિ છે. નારીની, વેશ્યા નારીનીએ વેદના સમજનારો કવિ છે. બોંડલેર જેમ. ભક્ત નથી, નાસ્તિક છે. શાશ્વતીને શરણો નથી જતો, ઈતિહાસના પડકારો જીલે છે. એટલે આજના આપણા ઐતિહાસિક વાસ્તવને એ હવે આલેખે છે :

‘ગાજી કે ખારી/ વિષની એક ચુસકી લેવા તપતા ઊભા છે લાઈન લગાવીને આ બધા./શબ્દ જેવું મરણ અહીં ગોરંભાયું છે./બસ, હવે થોડી વારમાં અહીં વરસાદ ગ્રાટકશે.’

— ક્યો વરસાદ? કોઈની કૃપાનો? ગાલાવેલોથા મા. તરસ્માદ્ યુધ્યસ્વ, ભારત. એવું કશુંક આ દલિત પેન્થર્સનો સ્થાપક કવિ કહેતો જણાય છે. મુંબઈનો વરસાદ, ચોપાટીના દરિયાથી બહુ દૂર નહીં એવા કમાટીપુરામાં હકીકતે ગ્રાટકતો હોય છે, કેટલીક તકલીફો પેદા કરતો. રસ્તાઓ પર પાણી ભરાય, વાહનો અટકી પડે, મકાનોની છત ગળવા માંડે, માંદગી ફેલાય...

મુંબઈ એને બહુ ગણકારતું નથી. કમાટીપુરા તો નહીં જ. ફ્સાળ એ જાણો છે, એ તો એ વિસ્તારના રહેવાસી હતા. એટલે આ કવિતા એક અનોખી રીતે પૂરી થાય છે. બાંશિંદો હવે પોતાના વિસ્તાર સાથે સીધી અને આત્મીયતાથી વાત કરે છે :

‘કમાટીપુરા, / બધી મોસમોને બગલમાં ઘાલી/ તું આ ચિક્કટકાદવમાં અદૂકું બેહું છે./ આ છીનાળ સુખદુખની પેલી પાર જઈને.’

અને પછી, ભારતીય કવિતાની શતાબ્દીઓનો અણનમ, બળકટ, લડાયક, સ્વાયત્ત અને સુકોમળ સ્વર જેમાં સંભળાય, એવા શબ્દોમાં રચના પૂરી થાય છે :

‘હું જોઉં છું વાટ તું કમળ બની જાય એની,
આ ચિક્કટ કાદવમાં કમળ.’

*

ખીલશે.

*

સમા, વડોદરા.

દિસેમ્બર ૨૬, ૨૦૧૮



કવિતા

ત્રણ કાવ્યો | નલિન રાવળ

૧. પંચામૃત

કાવ્ય નરસિંહનું
અભિલ બ્રહ્માંડમાં દિવ્ય જ્યોતિ દીપે.
મીરાંબાઈ પ્રેમવેલોનું
અશ્રુ જલથી કરતી સિંચન
પ્રેમાનંદની અમૃત ધારે
ગિરા ગુર્જરી લણતી અઢળક પ્રીતે
પાખંડી જનસમાજના મોં પર
કવિ અખાનો પોલાટી મુક્કો.
ગુર્જર નારી કંઠે રણકી
દયારામની ગરબી.

૨. અશ્વો

સમુદ્રનાં ઊછળતાં મોજાં જેવા અશ્વો
પોલો ગ્રાઉન્ડ પર દોડી રહ્યા છે.
ગાડીએ જોતરાઅલા ઘરડા અશ્વો
ધાસના પૂળા પર માથું નમાવી ઊભા છે.

૩. પરિવર્તન

વર્ષો પૂર્વે
એ
આવી હતી
નવપલ્લવિત લીલા વૃક્ષ જેવી
આજ
એ
ઊભી છે
પર્ણહીન સૂકા વૃક્ષ જેવી.

બે રચના | રાહેશયામ શર્મા

૧. એક ક્ષણ

નહાનારા લોક લૂગડાં બદલે છે
 ન નહાનારા પણ બદલે છે
 બદલતી વખતે કપડાં
 એક ક્ષણ એવી ટપકે છે
 જ્યારે તમારી પાસે મૂડીમાં
 એક જ વખ્ત હોય તે
 દિગંબર
 સ્થાનક-વાસી કે
 શેતાંબર-પ્રવાસી.
 જનમ ધર્યો એ ઘડીએ
 ટકોરા પાડતી
 કંટા તાણતી
 ઘડિયાળ પણ ટકોરી
 કહેશે
 તમે કેવા હતા...

૨. બાકાં

ચિતાનિમાંથી ચમત્કારે કરી
 જોઈ શકો તો જોશો કે
 તમારું જીર્ણ વખ્ત
 તડતડતા તણખાઓ
 આરોગી ચૂક્યા છે..
 વહાલાં દવલાં
 પાછાં થયાં ત્યારે પણ
 'અશુભ'નાં પતાં
 વાંચી ફડી નાંખેલાં
 અંદરની જાત તો
 નિરાવરણ છે
 કપડાના કિલ્લામાં બાકાં છે
 જ્યાંથી તોપો ફૂટવાની નથી
 માત્ર
 પીપળાનાં પાન
 લહેરખીના લયે
 બોલ્યા કરે
 ડોલ્યા કરે...

એલ્ફિન્સ્ટન રોડ | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

હું સમુક્રનો છું
હું અરબી સમુક્રનો છું
હું મુંબઈનો છું
તમે કહી શકો કે હું વરલીનો છું
કારણ હું એલ્ફિન્સ્ટનનો છું
હું સરસ્વતીનિવાસનો છું.

હું મધરાતે આંખ ખૂલી જતાં
આવતી-જતી લોકલ ટ્રેનના અવાજ પરથી
એ અપ છે કે ડાઉનટ્રેન છે તે કહી શકું છું
ને વચ્ચે વચ્ચે ફાસ્ટ ટ્રેનને સડસડાટ દોડી જતી સાંભળું છું
કારણ, એલ્ફિન્સ્ટન પર કોઈ ફાસ્ટ ટ્રેન થોભતી નથી.

ઘડિયાળ ઘરમાં જોવા કરતાં
ચાલીને છેડે ઊભા રહી સ્ટેશનના દેખાતા ઘડિયાળમાં
સમય જોઉં છું
સ્ટેશનના સ્ટેરકેસ પર ચચ્તાં-ગીતરતાં માણસોને જોઉં છું.
ગમે ત્યાં રેલ-અકસ્માતને કારણે ઘવાયેલી તરફડતી
વ્યક્તિઓનાં સ્ટ્રેચરોને અનેક વાર ટ્રેનમાંથી ઉતારતાં જોઉં છું.
કારણ, KEM (King Edward Memorial) હોસ્પિટલ અહીં છે.

ઘર પછવાડે આવેલી એલ્ફિન્સ્ટન મિલનું ભૂંગળું
હવે તો કેવળ સાંભરણમાં છે.
એ વાગતું, એની સાથે મિલમજૂરોની પાણી બદલાતી
અંદરના બહાર અને બહારના બધા મુખ્ય દરવાજેથી અંદર.
એલ્ફિન્સ્ટન અને પરેલ વચ્ચેનો ફૂટ ઓવરબ્રિજ તૂટી પડ્યો
ત્યારે હું બાલબાલ બચ્યો છું
એલ્ફિન્સ્ટન ઓવરબ્રિજના ઢાળને છેડે થોડેક દૂર
પહેલાં એક પોયબાવડી હતી.
ગામગામનાં ગાડાં ત્યાં ધૂટતાં, બળદો પાણી પીતા
પણ પછી ત્યાં નજીકમાં પાટા નખાયા, માથે તાર બંધાયા
ટ્રામો શરૂ થઈ અને પરેલ ટી. ટી. (પરેલ ટ્રામ ટર્મિનસ) ઊભું થયું.
પોયબાવડી પછી શોધી ના જરે
જોકે અત્યારે તો પરેલ ટી. ટી. પણ

શોધ્યું જરે તેમ નથી.
પાંઅમસકા સાથે ઉકળતી ચાની ભેગી
ફિરદોસી ઈરાનીની હોટલ પણ વરાળ થઈ ગઈ.
શ્યામજીવનના સ્કુલિયોમાં
મારી બાળપણની છબી કેદ છે.
એ ક્યારેય બહાર આવી શકે તેમ નથી.
દામોદર હોલમાં શકુન્તલાનું પ્રત્યાખ્યાન હજુ ભજવાયા કરે છે.
ગૌરીશંકર છીતરમલનો દૂધીનો હલવો
ફાસ્ટફૂડમાં ગૂંઘવાઈ ગયો છે.

વાડિયા મેટરનિટી, વાડિયા ચિલ્ડ્રન
અને તાતા મેમોરિયલ, કેન્સર :
આ હોસ્પિટલોને વધતાં જતાં દર્દોનું દરદ છે.
હા, એલ્ફિન્સ્ટનથી જ જવાય, નમટિકરી.
નમટિકરી સ્થળમાં નજીક છે
પણ સમયમાં ખૂબ દૂર છે.
ને નમટિકરી પરથી નર્મદને દેખાયેલાં
લીલોતરી અને ખેતરો તો ક્યારનાં ગુમ થઈ ગયાં.
પછી તો ત્યાં કોટનમિલો ઊગેલી.
એ બધી પણ જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ.
હવે તો ત્યાં ખેતરના મોલને સ્થાને
ઊગેલી મિલોની જગ્યાએ
માલ્ટિલેક્સ મોલ ઊગી ગયા છે.

આમ જુઓ તો
સિદ્ધિવિનાયક કાંઈ બહુ દૂર નથી
પણ એ ચાલીને મારી પાસે આવે એમ નથી
ને હું ચાલીને એની પાસે જાઉં એવો નથી.

ને વક્તા તો જુઓ
સ્ટેશન ‘એલ્ફિન્સ્ટન’ તો ગયું
અને એનું ‘પ્રભાદેવી’ થઈ ગયું
હવે હું પ્રભાદેવીનું શું કરું ?
હું તો એલ્ફિન્સ્ટનનો છું.

સંદર્ભ : ૧૯-૭-૨૦૧૮ના રોજ વેસ્ટર્ન લોકલ રેલવેનું સ્ટેશન એલ્ફિન્સ્ટ રોડ' અધિકૃત રીતે 'પ્રભાદેવી'માં ફેરવાઈ ગયું છે.

બે ગજલ | સંજુ વાળા

૧. જુદા સ્વરોમાં જંતર

ઘરની અમુક વસ્તુ થઈ જાય છે કબૂતર,
પરિપાક રૂપે એના આવી વસે છે પીજર.

આકાર - રૂપ સધણું જો ઓગળે સંદતર,
ત્યારે અવેજી બનશે તું કલ્પશે તે ઈશ્વર.

પડછાયા સાથે તારો સંવાદ હો નિરંતર,
એ વાત છે અલગ કે પામે નહીં તું ઉત્તર.

દરવાજા-બારીઓમાં અફળાયા કરતા પથ્થર,
પૃથક્કરણના અંતે સાબિત થયા દિગંતર.

સૌ સાંભળે પરંતુ ના કોઈ સૂર પરખે,
દિનરાત રણજીણે છે જુદા સ્વરોમાં જંતર.

નિર્વાણ તારું નક્કી તારે જ કરવું પડશે,
ઉપરથી કોઈ આવી કરશે ના જાદુ-મંતર.

૨. લ્હાવો લે છે

ખાવું-પીવું-ખતવું કે જાગવું ને જપવું,
સૌ એક જેણે ભાળી લીધું જરાક ભીતર.

તારું તળાવ છે તો, આ ચંદ્ર પણ હો તારો,
બસ એવી ધારણા લઈ જીવી શકે જીવનભર.

હમણાં પૂરી કરી દઉં અહીંયાં જ આ ગજલને,
અથવા તો તાણીતૂશી થઈ શકશે શેર સતતર.

રસ ધૂટી, રસપદ બનાવી લ્હાવો લે છે,
સાચ-જૂઠને ચાવી-ચાવી લ્હાવો લે છે.

દંતકથામાંથી એક દોરો ખેંચી કાઢી,
અફવાઓ આભે ચગાવી લ્હાવો લે છે.

ભલે સત્યના સ્વામી એ કહેવડાવે કિંતુ,
હકીકતોને હયમચાવી લ્હાવો લે છે.

પરમ પ્રકૃતિપ્રેમીના હક્કદાવા માટે,
જરણાનું ટેટું ચીપકાવી લ્હાવો લે છે.

ઉડી ગમેલા પોપટ સાથે વેર વાળવા,
બાઈ સીતા પીંજર પઢાવી લ્હાવો લે છે.

સમજને પોતાને સમકક્ષ મીર-ગાવિભના,
વાતે-વાતે નામ વટાવી લ્હાવો લે છે.

સો ટચનો કોઈ શબ્દ પારખી તું પણ લઈ જો,
જ્યમ તાળું ખૂલ્યાનો ચાવી લ્હાવો લે છે.

પથર | રાકેશ હંસલિયા

ક્યાં કહું છું કે તરાવો પથર,
હે ભગત ! થોડા હટાવો પથર.
એમના ફળિયામાંથી આવ્યા છે,
કંકું ચોખા લઈ વધાવો પથર !
ફૂલ પણ શરમાય એને જોઈ,
એમ હર ખૂણે સજાવો પથર.
કેંક જરણાં ત્યાં વહેતાં થાશે,
મનમાંથી ક્ષાણભર હટાવો પથર.
ટેવ સાચું બોલવાની હો તો,
હોઠ પર જલ્દી મુકાવો પથર.
ફૂલ વાવો ને ઊગે છે કાંઈ,
તો પછી ચોમેર વાવો પથર.
સાવ નિરાંતે બધા બેઠાં છે ?!
એમની પાસે ગણાવો પથર !
એટલા તો થાય ઓછા ‘રાકેશ’,
ભીતરે થોડા સમાવો પથર.

ધૂંઘરું | શૈલેશ ટેવાણી

હવે રહ્યું શું બાકી ધૂંઘરું બાંધી લે,
સહજ થઈ છે જાંખી, ધૂંઘરું બાંધી લે.
માટીનો સંધિયારો છે ને પરપોટાની જાત,
ધિંડ ફરે કે માટી, ધૂંઘરું બાંધી લે.
ના સુણ્યો સંદેશ અરથની રહી નેં કે મમતા,
સહજ ગવાઈ સાખી, ધૂંઘરું બાંધી લે.
ધૂંઘરમાં એ રહે નહીં ને લાજશરમ ના હોય,
તેં લાજશરમ શું રાખી, ધૂંઘરું બાંધી લે.
જે મળ્યું તે તંતેતંત તો કેવો તું બડભાગી,
સુરતા અમીયલ ચાખી, ધૂંઘરું બાંધી લે.

બે કાવ્યો | જગૃત ગાડીત

૧. આજે ચન્દ્ર ઉંઘ્યો છે

ઘણા સમય પછી
આકાશમાં આજે ચન્દ્ર નીકળ્યો છે.
ફરીથી અજવાણું ટેખાય છે તારી બારીમાં
તારી આંખ પણ ખૂલી ગઈ હશે
મને ખબર છે.
ત્યાં નાળિયેરીના પડછાયામાં
એકાકાર ભળીને હજુયે ચૂપચાપ ઉભો છે
આપણો અધૂરો સંવાદ.
ઘણા વખત પછી મેં ચન્દ્રને જોયો છે
તું પણ અહીં જ ક્યાંક છે
મને ખબર છે.
કાળમીઠ પથર જેવી પ્રગાઢ શાંતિ
ફોરતી ફેલાતી તરે છે આ ઉપવનમાં
સ્વઘનવત્તુ
હુંમેશ જેવી જ .
અને, આ એ જ પગદંડી છે ?
જેના પર ચાંદનીના શેત અગ્નિમાં
ધીમે ધીમે સળગે છે મોગરાનાં ફૂલ
યુગોથી !

૨. હું ત્યાં આવું

હું ત્યાં આવું
'PUSH' લખેલો દરવાજો ધકેલું
સિક્યુરિટી ગાર્ડ મારા પર મેટલ રિટેકર ફેરવે
પછી અંદર
તું મને 'Have a seat' કહી ઈશારો કરે.
હું ખુરશીમાં ગોંડવાઉ
અને જોયા કરું
કુમ્ભૂટરના કીબોર્ડ અને સતત ચાલતા બે ફોન પર
ફરતી તારી આંગળીઓ.

સહેજ વધેલા નખ, એક વીઠી
બીજા હથમાંનું બ્રેસલેટ, તેની ડિઝાઇન
એક હથ પર સહેજ ઉપસેલી ભૂખરી નસ...
પણી
હું નજર આમતેમ ફેરવું
રૂમની બાકીની વિગતો મનમાં નોંધવાનો પ્રયાસ કરું
ખુરશીમાં આધોપાછો થાઉં.
મારી નજર પાછી ફરે
તારા ચહેરા પર જૂલતી લટ, ગળા આગળ
સહેજ વળી જતા શર્ટના કોલર
અને હોઠ પર સતત રમ્યા કરતું બારીક સ્મિત.
એક બાજુના ગાલથી જાણે મને જોતી
તને જોયા કરતો મને અનુભવતી
ગુજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજીમાં સતત
ફોન પર લય અને લહેકો બદલતી
પછી તારો આખો ચહેરો ફેમમાં લઉં
આંખની આસપાસ આછાં કૂડાળાં
મેકઅપથી ઢાંકેલાં
સામાન્ય ઊરડા જેવાં નિશાન
મારા મનમાં હળવા પ્રશ્નો...
ગાલ પર (ઝાંખો થયેલો પહેલાં કરતાં)
છતાં અત્યારે ઊડાઊડ થતી સુરખીઓ જોઉં
અનુભવું
પરસ્પર મૌન સંમતિથી લંબાવ્યા કરીએ આપણે ક્ષણોને...
આખરે
'Thank you very much' કહી
હું ઊભો થાઉં
સામે તારું 'Welcome'
અને તરત જ
આ ઉચ્ચારણોની ક્ષુલ્લકતા પર
થોડું સહજ હરી પડીએ
આપણે બંને.
પણી
'PULL' લખેલો દરવાજો ખેંચું

અને હું બહાર નીકળી પડું
 કાચના દરવજામાંથી મારી પીઠ પર તકાપેલી
 તારી નજરના ઈશારે
 ચળકતા પ્રકાશમાં
 આગળને રસ્તે.

ફળતી સાંજે | યોગેશ જોધી

ફળતી સાંજે
 સરસ ચ્છેલો પતંગ
 ધીમે ધીમે
 ઉતારીએ
 એમ
 ઉતારવા મથું છું
 માણું આકાશ...

 માની સૂચના પદ્ધી જેમ
 બાળક
 એનાં રમકડાનું જગત આટોપે
 એમ
 મથું છું –
 અંદર-બહાર
 વી ખ રા યે હું પેલું
 બધું આટોપવા...

હૈયાના પાતાળમાંથી
 ઉલેચવા મથું છું મોહ-માયા
 બસ,
 ઉલેચ્યા જ કરું છું
 ને તોય
 દ્રૌપદીના
 અક્ષયપાત્ર જેવા મનમાં
 હંમેશાં
 બાકી રહી જાય છે
 તુલસીના
 એકાદ પાન જેવું કશુંક... □

ઓધરાળા

શક્તિસિંહ પરમાર

સુની ખાટલામાં પડી'તી..

મેડીની બારીએ, ખાટલામાંથી દેખાતી મંદિરની ધજાને તાકી રહી'તી...

જરાય હલચલ વગર ધજા ઉદાસ થઈને ટીંગાઈ રહી'તી. ધીમે ધીમે સુનીની નજર ધજા ઉપરથી ખસતી, લપસતી, તાર ઉપર બેઠેલ કબૂતર ઉપર આવીને અટકી.

તારના છેવાડે બેઠેલું પારેવું...! એકલું... અટ્ટલું...! ગરીબનું થઈ, આંખ્યું પટપટાવવનું બેદું...!

ન્યાંથી નજર ઉત્તરીને પહોંચી સામેની બારીમાં, પીળી પરી ગયેલી વેલ ઉપર...
ન્યાંથી નીચે રસ્તા ઉપર...

સાંજની નમાજ છૂટી હશે, તે નીચે વાહનોની ભીડમાં કટલીય સફેદ ટોપીયું તરતી,
રસ્તો કરતી, ઉતાવળે જીતી'તી... સુનીને ખાટલેથી બેઠા થવું'તું... એણે દાદરા ભણી
જેયું પણ ખખડી જ્યેલો લાકડાનો દાદરો અને ગાંધાળું ટેકાદોરું થાક્યાપાક્યા સૂનમૂન
થઈને પડ્યા'તા...

સળિયાનો ભારો વીખરાઈ પડે ને સણાક સણાક તીખા અવાજે જીકાય તેવા દર્દના
સણાક માથામાં ઉઠ્યા... સુની જોરથી આંખ્યું ભીસી થઈ... એની નાનકરી મુશ્કીમાં
ચાદરના ઝૂચાએ ભીસાઈને દરદને ખમ્મા ખમ્મા કીધું.. માથામાં જીકાતા સણાકા હળુ
હળુ ધીમા પડ્યા... આંખ્યું ખોલીને જોતાં, સુનીને એકાદ વાર બારી બહારનો દેખાવ
જરીક ડોલતો લાગ્યો... સુનીએ ફીકી હથેળીઓથી બારીનો કઠડો પકડી રાખ્યો...
સાથળમાં અને પીઠમાં પડેલાં ધારાં દરદથી લવલવી ઉઠ્યાં..

આ બધું થાશે જ, ઈ ખબર હોવા છતાં સુની ખાટલેથી બેઠી થઈ'તી...

સામે ખીટી ઉપર એનું નિશાળિયું દફ્ફતર સાવ જીવ વગર એમ ટીંગાતું હતું જાણે
મેમણવાડની બજારમાં ખીટીએ ટીંગાતા બકરા ન હોય..! સુનીને ઉકરાટો આવ્યો...
એને ચ્યું કે 'દક્તરની માલકોર ચોપડીયું શું કરતી હશે ? કટલાય મહિનાવથી પરી પડી
અંધારાં અને અમૃતાણથી હાવ પડતર ને ઓઘરી થઈ ગઈ હશે ને ? એનેય થાતું હશે કે
ભા'શાબ આ ઘલકોડીમાંથી કો'ક હવ બારા કાઢે તો હારું... નિશાળ જોયાનેય કટલ્યો
ટેમ થઈ જ્યો કોણ જાણો...' નિશાળનું તો સુનીને છેલ્લું ઓહાણ અટલ્યું જ સે કે તે દિ' ૨જા
મળતાવેંત બજ્બે બજ્બે પગથિયા ચદતી પાણી પીવા ઉપલા માળે દોડી ગઈ'તી... અને
એવી હાંફ ચરી ગઈ કે કાંઈ હરવર્ય જ નો રઈ... પીતા પીતા જ ગલાસના તળિયે દેખાતું

મોહું આંખું લાગવા મંડવું 'તું... પાડી ગળેથી પાસાં વળવા મંડવાં'તાં... અંધારાના રેલા ડાબે-જમણે-મોર્ય-વાહકા એમ ચારેય કોર્યથી ઉત્તરવા મંડવા'તા... ગોઠણ ગારાના થઈ જ્યા હોય એમ ગળવા મંડવા'તા... પગ એકીબેકી રમવું — નથ રમવું કરતા'તા અને એવો ચકરાવો ફરવાનો ચાલુ થો તે પડતી પડતી ટેકો લેવો ગઈ ને કંઈ નો મળ્યું તે પાણીના ગોળાને જ બાથ ભરી ગઈ... માટલા ભેગી જ ભોય ઉપર ઢગલો થઈ ગઈ... 'ફ્લેફ' દઈને પાણી ભરેલી માણ ફૂટી... ફાટી આંખે પાણીથી ભરેલા પાટોડામાં હાંફતી પડી હતી... ને આણી કોર્ય પાણીનો છલછલ છલછલ કરતાં ઉતાવળા ઉતાવળા પગથિયાં ઉત્તરતાંક હેઠે ઘોડાઘોડ બધાને કે'વા દોડી જ્યા... દાદરો ઉત્તરીને સરર કરતા પાણીના રેલા કલાસને ઉબરે જઈને પુણ્ય તંઈ છોકરીયુંને કંક ઊંચાનીયી જ્યા વે'મ જ્યો હશે; અને મમરા નાખ્યે જેમ માછલીયું ઠેક ઠેક કરતી આવે એમ છોકરીયું આવી ચરી ઉપર, ને ભીની ફરશ ઉપર ડેળા ચેલી આંખે, સુનીને ચત્તીપાટ પડેલી દેખીને કાળો ટેકારો મચી જ્યો... ‘એ સાઆઆઈબ, સુન્કી બેભાન થઈ ગઈ... મોટાંબેન સુન્કીને કંક થઈ જ્યું...’ ની ચીસુથી નિશાળને મોભારે ઊંધા ટીંગાતા કાનકડિયાવે ઊડાઉંડ કરી મૂકી... ભોયે પડેલી સુનીની સાથ આવજા આવજા કરતી હતી. સુની મનના ગાભા-ચીથરાં ફેંદીને યાદ કરવા મથી રહી અલપઝલપ ધૂપછાંવ રંગની ભાત જેવું બધું યાદ સે... ઓગેસ સાઈફ ફોનનું તેલસું ખખડાવતા હંકળાફાંફળા થઈને ગાડી બોલાવતા'તા... કો'ક મને તેડીને દાદરો ઉત્તર 'તું... ‘એનાં વાલીને ફોન કરો... એન ધર્યે ફોન કેવો ? મગનભાઈ રિક્ષા ઊભી રખાવો જટ...' આવી આવી વાતુંની લીનું હવામાં ઊડતી'તી... કલાસની બેનપણીયું ડ્વાઈને ભીતે જડાઈને લેનસર ઊભી રહી ગઈ હતી, એની કોડી કોડી જેવી આંખું મને લઈ જવાતી જોઈ રહી'તી...હું બોલવા કરતી'તી ‘રૂપલી, માર દક્તર..’ પણ બોલવાનું મોટામાં લોટના લોચા જેવું વળી જતું'તું... ભીત ઉપર ચીતરેલા ‘વિદ્યા વિનયથી શોભે છે...’ ના અક્ષરો : ‘એ... આવજે સુની. પાશી તો આવીશ ને સુની? તારી વાટ જોશું સુની...’ કે'તા ઓશિયાળા બની દૂર દૂર જંખાતા-હોલવાતા જ્ઞાતા'તા... કો'ક માર આંખું ઉપર હથેળી દાબી બંધ કરી... પછી થોડો કકળાટ... ફડક આવજા... એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં સોંપાવું... જંઈ આંખ્ય ઊઘડી તંઈ જોઉં તો સરકારી દવાખાનાનાં ‘કોકડ... કોકડ...’ બોલતા ઘરડા જરઠ પંખા... ચારે કોર્ય સૂગ ચેડે એવી મેલી સફેદી, અડબેપડબેના ખાટલાઓમાંથી ફોરતી મંદવાહી વાસ, ઘોડી ઉપર ટીંગાતા બાટલામાંથી ટપ ટપ ટપકતો ધામ, હવામાં બણાણતી દવાની કડવાશ, સુકલ નિરમાળ ફૂલની ઢગલી જેવાં મોઢે બેઠેલી બા, એનો હાથ મારે માથે ફરતો ભીના અવાજે જાણો કે'તો'તો... ‘બરોબર્ય મહિનાની આખર તારીખમાં ક્રાં માંદી પડી બટા ?’ મને રિક્ષામાં નાખી ને જંઈ ધરે લાવ્યા તંઈ મને જોવા શેરીનાં એક એક બારણાં ને બારીયું મોટા વકાશીને ઊભા'તા... ને ઈ પશી તો કટલાય મહિનાનો સંગાથી આ ખાટલો.

પણ હવે આ ખાટલો તો મકોડાની ઘોડ્યે વળગ્યો છે તે મારો સુટકારો કરે તંઈ નિશાળે જાઉં ને ? નિશાળે જાતી'ત તંઈ એમ થાતું કે, ‘તેલ લેવા ગઈ નિશાળ, એવાં તે

ક્યાં નિશાળે મોભારે મોતી જગ્યાં'તાં...! વળી છું કે, કટલુંયે હાલી ગયું હશે કાં ભાષવાનું? હું કેમ પોગી રઈશ બધી પાકી નોટું બનાવવામાં?

પણ હાસું કઉ કે નો કઉ...

કઉ?

હમજો હમણેથી નિશાળ હાલતા ને ચાલતા હૈયે આવી ચેડે સે..

હુહ... હાલતા ને ચાલતા ?!

જેને હાલ્યુંચાલ્યું કેવાય એવું કર્યાને ય કટલા દિ' થઈ ર્યા હશે... બહુ બહુ તો બા બાવનું પકડે તંઈ સંદાસ બાથરૂમ લગીન... કે દવાખાને જોવા રિક્ષા લગીન...

પણ હશે...!

એમ કંઈ થોડી આખી જિંદગી આ ખાટલામાં કાઢવાની સું? જે દિ' હાજ થાઉં તે દિ'ની વાત સે જારજે...

સુઝી દળી થઈને નો વધૂટું તો કે'જે ને મને! અને જેજે ને....! આંહીથી ઉભી થાઈશ ઈ ભેગી એવી તો રોજની રામાણ્ય વળગણે ને પાશી...

કે રોજ પરભાતના પોરમાં ચાવી ચડાવેલ અલારામના ‘ખણોણાટ...’ અવાજની આણી વાગતાં જ ઉભી થઈ ગઈ હશ...

કાં તો કે'શે ચોટેલી આંખે ડેલીની બાર પાળીએ બેશીને પીંછી લઈન દાંતે પાવડરમીહું ઘસતી હશ...

કાં તો કે'શે ‘અત્તારના પો’રમાં તો ધૂઝ ઉડાડીને મોટો ઉમરો ચડાવ્યો’ એવું કહી ને રસ્તો વાળતી ડેશીને ચીડવતી હશ... અને પાડેશના દિવાકરદાદાના ગ્રાંબાના ઊઠેલ લોટેથી જરતા પાણીની ધારોનીમાં સૂરજ ભાંગી ભાંગીને વેરાતો હશ.

કાં તો કે'શે ‘ધડક ધૂમ ધડક ધૂમ’ એક હાંદે કંકી ધમીને માથે હેલ ને કાંખમાં બોધહું, એમ બે ફરે તો પાણિયાં જળકાબોળ કરી દેતી હશ...

કાં તો કે'શે અંધારિયા બાથરૂમમાં હહડતા ટાઢા પાણીએ નાહીને ટુવાલ ઓઢીને ટૂટિયું વાળીને બેઠી બેઠી ગીત ગણગણતી હશ...

કાં તો કે'શે બાએ શેકેલી ઉની ઉની ભાખરી, મેથીયા હવેજ્યા મરચા હારે મોઢામાં ભરીને હુંફાળી ચાના ટલ્યે ગળાહેઠ ઉતારતી હશ... ત્યાં હુજુમાં દરવાજે જેશીની દીપલી આવીને ‘માશી, સુની તીયાર થઈ ગઈ હેંએએ...?’ કરતીક ને ઉભી રહી ગઈ હશ... (હું નંઈ જાઉં ત્યાં લગીન ઈ શેડા તાજાતી, ભીતેથી ચૂનાની પોપડી ઉઘેરીને સંતાઈને ખાતી રે'શે જોજો.)

બા ટપોટ્ય બેય ચોટલે કેસરી બોપડી ગુંથીને બાંધશે, કે હું તો મારે રિક્ષામાં જાવાના પાંચ રૂપિયા બાના સીવવાના સંચા ઉપરથી ઢાંગીને વહેતી થાશ... કે તરત બાનું વડહું વાંધામાં ધબ્બો થઈને વાગશે... રોજ જ સો તો હાલી હાલીને તો રિક્ષાના પાંસ રૂપિયા શેની ઠોકતી જા સો નવરીની તેમાં.

હવે હું ડેલીની બા’ર ભાયાણીના ચીકાએ અને અમારા લાલીયાએ હંગવામાં

હરીફાઈ આદરીને ફળિયું આખું ભરી મૂક્યું હશે એમાંથી હાલવાનો રસ્તો કરું કે બાને જવાબ વાણું એમાં ગોટવાતી હશે...

કાં તો કે'શે લાલિયાની ગેડ ધોતી ધોતી મોટીબેન મને બાથી છાનો ઈશારો કરશે કે.. ‘વળતા આય તંઈ એક મેંદીનો કોન લેતી આવજેન વળી...!’ અને મામાના ઘર્યેથી આવેલી ટપાલું રાખવાનું ‘લેટર બોક્સ’ પગમાં આવતાં બા એને ડેકાણો ટાંગતી હશે ત્યાં નાની બેય બેનું ‘કોણે કુંડીનો નજ વે'તો મૂકી દીધો..??’ એનો વાંક એકાબીજી ઉપર કાઢતી હશે... બા બેયને બરડે એક એક ધોલ વળગાડતી હશે...

હું જતી જતી વિમાસતી હશ કે, ‘નીસનો લાલિયો... (ખમ્મા મારો ભાઈ...) ઈ જો વેલો પધાર્યો હોત તો બા કે'તીત કે તમારું પાંચેય જાણિયુંમાંથી આયાં કોઈનું કાંઈ ડાટ્યું નહોતું... પણ અમાર નિસાળો સે ને મધ્યાન ભોજનમાં અમારા રાંધવાવાળાં ટમુલા કોઈને લેન તોડીને અધવચે ગરવા નથી દેતાં... એમ ભગવાનની નિશાયના ટમુલાય બહુ વહમા જ હશે. તેમાં લાલિયો લેન તોડીને વેલો નો આવી હક્કો, ને એને આવવા દેવા આગળ આડી ઊભેલી અમાર પાંચે બેનુંએ એની મોર્ય મોર્ય આવવું પડ્યું હશે. આટલું બોલી હશ ત્યાં તો ભીલેશ્વર મા'દેવનો ચોક વટાવી, બશ્ટેન્ડની ઓલી પા હું ને જોશીની દીપલી પોગ્યા હશું, ન્યા ખોંચા આગળ કેલાસ વાટે ઊભી હોય તે અમારી હાર્થ થઈ જાશે... કઈલી આવે પશી કાંક વાતું થાય ને રસ્તો કપાય, બાકી જોશીની દીપલી કંય માણામાં ગણાય એવી નંઈ... કુતુરાથી બીતી બીતી આપડી ડાબે-જમણે ડાબે-જમણે ફરતી ફરતી હાલી આવે... કોક ગાયે કે ગધેઠે અમથું માથું ફેરબ્યું હોય તોય. એના મોઢામાંથી થુંકનો મોટો ફોરો ઊડી જાય... ને ‘એ... ખોડલમાઆ...’ કરી જાય.. હવ ખોડીયાર્યમા કંય તીસુણ લઈન ગધેઠું તગડવા આવે સે ? મને દીપલી જેવી છોડીયું ગમે જ નંઈ... એવાની હાર્થ રઈને તો કો'ક આપડા ટકા મૂકી જાય.. એની કરતાં કઈલી થોડીક આખી. બે'ક સાગલીય ખરી. આ જોજોને, હમણે પાનવાડીના ચોકમાં એડવોટાયુંના મોટમોટા બોર્ડીયા આવવશે ને ? એમાં એક મોટા બોર્ડીયા ઉપર એક પિચ્યરનો હીરો મલકતો ઉભો હોય, ન્યા કષે પોગીને ભોંઠા પડવાનું કારણ એટલું જ કે, ઈ હીરો ખાલી જંગિયાભેર ઊભો હોય ઝોટામાં, પાસું હાવ છે ચોક હો! મન સે ને હાસું કવને તો ન્યાંથીન નીકળતા બૌ સરમ થાય... પણ કઈલીને ન્યાંથીન જ હાલવાનો ભડલીયો...; જોશીની દીપલીને તો શું ? હીરો ઊભો હોય કે હીરાનો બાપ ઊભો હોય ઈ તો ભૂદરા જેમ ઊંધું માથું ઘાલીને હાલી જતી હોય, પણ કઈલી ન્યાંથી નીકળીએ અટલે મન કોણીનો ઠેઠો માર્યા વગરની નો રયે... કાં તો માર કડ્યે ચીટકો લેતી ગાશે ‘દેક્ખા હે પેટલી બાર...’ ઈ વખતે મને બૌ ખાર સેડે કઈલી ઉપર... નકરા રિક્ષાયુંવાળા આદમીન ઊભા હોય... ‘અય તારે કટલ્યા રૂઈપ્પા ભેગા થયા હું ? મારે તૈનસોની માથે કાંક થા...’ હું કહું કે ‘મારા તો ગલ્લામાં હશે... ગલ્લો ભાંગે તંઈ ખબર... હું તો ખાલી આ રિક્ષામાં જવાના પાંસ રૂપિયા લઉં સુ હન્દ રોજ, ઈ ગલ્લામાં નાખું સું, તંઈ અટલ્યામાં તો શું બેગું થયું હશે ?’

આ તો મારી ને કઈલીની એક પેશીયલ, શી.આય.ડી. વાત સે. આમ કરતાં હાડી પરબ ફં જાન્યુઆરી, 2019

આઠસો જેવા લેગા થાય ને ? પશી એમાંથી કાનસર વાળી પાન ઘાટની બગસરાની બુહ્ઝી લઈને મૂકી દેવાની સઈ આણાં હાટુ બેય જણીયું...

આમ ઓકર ટોકરની વાતું કરતાં કરતાં નિશાળ આવશે...

પ્રાથના થાશે... પ્રાથના વખતે તો આખી નિશાળ મંદિરના ગભારા જેવી ગાજશે...

‘હોમ સહના વવસ્તુ, સહનો ભુનસ્તુ..’

પ્રાથના પશી જે છોડીયું પ્રાથનાની સોપડી નંઈ લાવી હોય એને ગુણવંતીબા લાફા મારવા નીકળશે, લોખંડના ગડર ઉપર દાંચિયો પછાડીને ડંકો વગડશે...

કલાસમાં સે ને ! મારી જગ્યા તીજી બાકડીએ... તીજી બેહવું હારું, શું સે કે સાવ વાંદે બેશવી તો ઠોઠ ગણાઈ, અને પેલ્ટી બાકડીએ બેશવી તો ભારતીબેનનાં ધૂંકથી નાહી રે’વી... એન કરતાં તીજી બાકડી મંગળ. દહીદૂધમાં ગણાય... તીજી બાકડીએ આપદે બોલપેનથીન આપું નામ લખ્યેલું જ છે... એને કઈલી તો..’

‘ધડકા...’ અવાજ કરતીક ને અચાનક પવનની જાપટે બારી કંડેડા ઉપર પછડાઈ...

‘ઓય માડીની...’ કરતાં સુનીએ આંગળી મોઢામાં દબાવી, લોહીની ખારીમોળાશ મોઢામાં ફરી વળી, આંગળી ઉપર લોહીની ટશર ફૂટી’તી... મોઢામાં આંગળી દાબીને, આંખમાં જળજળિયાં લઈને, મનગમતી દુનિયામાંથી ફરી પાછી એના ઘરની મેડીએ બારી પડખે ઢાણેલા ખાટલામાં આવીને ગઈ, આંખો ભીસથી મીંચી રાખી.. આંગળીએ હજી કળ વળતી નહોતી... લાગ જોઈને ખરા ટાણે સરકી જાતા સગા જેવું એક આંસુ બંધ આંખને ખૂણીથી છાનુંમાનું સરકી ર્યું...

સુની વિચારતી રહી ‘હવે આ વાગ્યું સ ઈ ય નહીં મટે... એવું તે મને શું થ્યું સે કે જે કાંઈ વાગે ઈ મટતું જ નથી... જરીક વાગ્યું કે તરત પાકયા કરે, ગેજા કરે, પરુ-પાણી ભરાય ને બધું ફદ્ફદી જાય... બાએ ગણ્યું ખવરાવવાનું તો જડબેસલાક બંધ જ કરી દીધું’તું... ખબર નંઈ... આવું તે કેવું આ બધું...’ આંગળીમાં લવકારા ઓછા થા. સુનીએ આંખું ઉધાડી, સામી ખીટીએ દફતર જેમનું તેમ ગળાફાંસો ખાઈને લટકું હતું...

પેશાબ જેવો પીળો, તડકાનો રેલો બારીમાંથી ઓરડીમાં વેતો હતો. લીલ્વી ભૂરી મોટી મોટી માંખીયું ચીકટી થયેલી લાદી ચાટી ચાટીને ‘ભણાશ ભણાશ’ અવાજ કરતી પીળા તડકામાં ઊડાઊડ કરતી ત્યારે મોટા મોટા તિખારા જેવી લાગતી.. સુનીએ ઉઠીને માથામાં ઊડેલા સંશકાને દબાવતાં ફરીથી બારી ખોલીને એની ફાટમાં ઢીકરું ભરાયું.. કંડેડો પકડીને નીચે રસ્તા ઉપર જોવા કર્યું... શેરીમાં બકરીના ગદીડા એ કૂતરાંય બદલાઈ ગયાં હતાં... થાંભલાના વાયરોના જાળામાં સૂરજ ઘરીક અટવાયો, થોડીક વાર ધૂટવા તરફડ્યો એને પછી એ ગુંચળામાં જ ઠરીને મરી ગયો... એને આકાશમાં લોહી મરી ર્યું હોય એવા જાંબલી જાંબલી ડાઘા ફેલાવા માંડ્યા ને... આખું આભ કોહવતું હોય એમ હળુ હળુ કાળું પડતું ર્યું...

‘સુની, કોણ આવ્યું સે જો જોઈ...!’

સુનીએ હળવે રહીને કઠેડો છોડ્યો અને ખાટલાને હવાલે થઈ... બા દવાનો ઉભરો ખોલીને અન્જકશનને સોઈ ચડાવતી હતી.. કો'ક દાદરાનું દોરું જાલીને સાચવી સાચવીને ચડતું લાગ્યું... સુનીએ પગથી ધાબળો હડસેલીને ખાટલાની ઈસે બાંધેલી પેશાબની કોથળી સંતાડવા કર્યું, ‘આવનાર કીક આદમીન હોય તો કેવી સરમ થાય માર બાપ !’ બાને પેશાબની કોથળી ઢાંકવા ઈશારો કરે કરે, ત્યાં આવનાર પગમાં પેરેલા છડાની એકાદ ઘૂઘરી મર્યાદાપૂર્વક છનકતી છનકતી નજીક આવતી સંભળાણી... એટલે હાશ થઈ કે સે તો કો'ક બૈનું લ્યો...! ‘અવળી ફર્ય લે બટા..’ બા અન્જકશન ભરીને લાવી. અન્જકશનની સોઈની પાંપણો એક આંસુ અટકેલું બેહું હતું. સોઈની અણીની વાજોવાજ જોયું તો લાભુ દાદરો ચડીને ઉપર આવી હતી.. ગામમાં જ પરણાવેલી પાંચ બેનુંમાં સૌથી મોટી ને ઠરેલી ગણાતી લાભુ, એના સવા વરસના દીકરાને તેડીને ખબર કાઢવા આવી હતી. સુનીને લાગ્યું ‘આ ક્યાં લાભુ સે ? લાભુ કાંઈ આવી હોય ? આ તો કોક સાવ પારકી, અતડી લાગતી દૂરની કો'ક સગી હોય એવી બાઈ લાગતી’તી.. જો આ લાભુ સે, તો ઈ કોણ હતી જે ફૂલકાજળીના જગરણની રાતે મને કાંખમાં તેરીને શેરીમાં રાત આખી ખો-માટલી રમાડતી.. જે છાનીમાની સતનારાયણની પરશાદીનો દિયો સંતાડી ‘અય માર બેન હાદુ ત દયો વળી...’ કરીને મારી હાદુ બીજી વાર માંગવા જાતી... જે બાથી છાના મને ચાયાનો લોટ ચોળીને નવરાવતી, માથે ફુવારા જેવી ચોટલી લઈ દેતી.. ને મશની ડબ્બીમાં દીવાસળી બોળીને મારા ગાલની વચોવચ કાણું ટપકુંય કરી દેતી....! ઈ લાભુ આજ ત્રણ મહિને મળવા આવી હતી.. ત્રણ મહિના પેલાય આવી’તી ત્યારે જૂનાં લુગડાં લઈને હાટે વાસણ વેચનારી બાઈની જેમ ઓસરીએ બેસીને ઘડીકમાં વહી ગઈ’તી... આજ એમ થાય સે કે વાહલી શેરીવાળાં કડવીમા ખાટલામ પડ્યાં પડ્યાં એની દીકરીયુંનો આય તે એક રંગ હોય સે... એક આંખે નવા ઘરની માયા લગાડી લે ને એમ બીજી આંખે જૂના ઘરની માયા મેલી ય દે હો!..’ જ્ઞાણે ઈ જ મેળે લાખુય હવે જરીક છેંટું મન રાખીને જ વાત કરીતી’તી... મનમાં એમ હશે કે સુનીના દવાખાના હાદુ બા કાંક લાંબો હાથ કરશે ને પોતે કાંક ટેકો કરવો પડશે તો ! મંદવાડની વાસથી અભડાતી લાભુ અતડી આવીને ઊભીને બોલી. ‘ઈસાભાની દુકાને ઘઉં મશાલાનો ભાવ પુસવા આવી’તી તો મે કુ લાઈ મળતી જાઉં...’

આજ અટલા મહિને આવી ઈય તે કાંક કામે નીકળી’તી એટલે આવી સે આ. મળવા તો નો’તી જ આવી... સુનીને બોલવાનું મન થ્યું કે ‘કોનીની સો તું ? આજ કટલા દિ’ એ...’

‘હાદુસે ને ? સુનકીને કેમ રે સે હવે ? પે’લા કરતાં ફેર સે ?’ એણે જેટલી ચીવટથી સાડલાને પીન મારી હશે એટલી જ ચીવટથી વહેવાર ડહાપણ રાખીને ખબર પૂછી.

મોઢે આવી જ્યેલી ગાળ્યને ગળી જઈને સુની બોલ્યા વગર પડખું ફરી ગઈ.. બાએ કમરેથી લુગડું જરીક બેસવ્યું. રૂનું પોતે ઘસ્યું...

‘લાય, હું બેય પગ થોભી રાખું, બા ?’ લાભુ એનું છોકરું હેઠે મૂકું નો મૂકું કરતાં બોલી... પડખું ફરેલી સુની ભીનાશ વગરનું હસી. અન્જકશન પૂંઠ કરીને સોઈ પાછી

ખેંચતાં બા બોલી... ‘ના રે ના મારી બેન...! આ તો હવે દિ’માં બળ્બે વાર દેવાના... હવેત અમ બેય હેવાયા થી જ્યા આના, કાં બટા?’

‘હુંઅ...ન...! તે તમને હારું ફાવી જ્યુસ અન્જસન મારતા...!’ લાભુ છોલાવી ને અણીદાર કરેલાં નેણ ઉલાળતાં બોલી. ‘પેલા’ત નકર ખબર સે બા...? કા’રેક હાજેમાંદે સુનકીને દવાખાને અન્જસન મરાવતા તંઈ તો જાણે વાધે જાલી રાખી હોય એવી કાળી ચીહું નાખતી... તને હાંભરે સે ? એક દાણ તો દવેસાઈબને લાર્ઝો મારીન ભાગી ગઈ’તી દવાખાનેથી..’

આવી શક્કરવાર વગરની વાતું કરવાની બાને જરાય વેળ નો’તી, પણ સુનીનું મન હળવું થતું હોય તો ઈ હાટુ બાય લજ્જમણું વેવલું હસી.

‘તંઈ તો હવે ગળપણ તો ઢામૂકું બંધ જ તે ને હેં ?’ બોલતાં બોલતાં લાભુએ દીકરાનું નાક લૂછ્યું. મોંઘા ભાવના શેડા લૂંટાઈ જ્યા જાણીને પોઢું છેડાઈ પડ્યું ને રાગડો તાણ્યો...’

‘છીછી... શ... છીછી.. શ... આમ જો માશી... માઆ... શી...’ લાભુ એ નળી અને ગુલ્કસનો બાટલો જુલાવીને રમાડવા કર્યું.. ‘નંઈ નંઈ નંઈ લ્યો... તને નંઈ મારા પેટ...! તને નંઈ મારા હાવજા...! ઈ તો હું આ સુનીમાશીને કેતી’તી... જો, રોવાય નંઈ હો... માશી તારી જેમ રોતી’તી ને તો બાએ જો એને કૂલા ઉપર ધ્યમ દઈ દીધું... તુંય બૌ સોકલેટ ને ટીકડા ખા સો ને ! જો માશીય તારી જેમ બૌ ગળ્યું ખાતી’તી... તો જો આવું ચ્યું... હવે તું નંઈ ખા ને ? ગળ્યું ખાઈને બૌ ? તો આપણને માશી જેવું થઈ જાય બાપા...’

માની શિખામણમાં પોટાને બે પૈસાનોય રસ નો’તો.. એણે તો લાળના રેલા લટકાવતા રાગને વે’તો મૂક્યો...’

‘નખેદનો સે આ તો... એમ નંઈ સાનો રે આ... હેઠે જઈને ઘડીક ઘોડિયામાં નાખું હો... મારી હાહુએ બૌ મોઢે સડાયો સે જોને’ કરતીક લાભુ દોરું જાલીને હળવે દાદરો ઊતરી ગઈ...’

ભગવાનના ગોખમાં રાંક દીવો જીણું જીણું મુંજાતો હતો, અંધારાનો વધતો જાતો ભાર દીવો જારી વાર જીલે એમ લાગતું નહીંદોંં.. દવાનો ડબરો વાસ્તવાનું બાની અંગળીએ ચીપટી આવી ગઈ’તી...’

હેઠેથી આવતો પણ્ણાની ખડ ખડ ઉધરસનો ખખડાટ બાને જંઝેડી ગયો... ‘લે હું જરીક માતાજીનું નામ લે હો બટા...! હું કુક્કર મૂકું... તાર અપ્પાને ભજ્યનમાં જાવાનો ટે’મ થાશે ને પાસો...! ને મોહું થાહે તો મંડશે તાજ્યા કૂટવા માર નામના...’ બાએ દાદરાના ઊતરાણમાં પગ મૂક્યો...’

સુની કોરાટી બાળી ગયેલા સાઢે બોલી... ‘બા... એ બાડી...’

અદ્ધી દાદરામાં ને અદ્ધી ઉપર, દોરું જાલીને બા ઊભી રઈ... પાછું ફરીને સુની હામું જીયું... સુનીએ માથું હલાવીને એને પાછી બોલાવી... હાથ લંબાયો... બા

કંટાળેલા પરો પાણી આવીને ખાટલાની ઈસ ઉપર બેઠી... ‘હું સે બટા ? કાંઈ થાય સે ?’ સુનીના પરશેવે ભીના કપાળે ચોટેલા વાળ સમાર્યા... ને માથે હાથ ફેરવ્યો... કોઈ દિ’ નંઈ ને આજ બાનો હાથ થોડોક ક્રૂજતો લાગ્યો... એના હાથના કાંદે એકેક કચ્છકડાની બંગડી સોસવાતી હતી... એક પલક વારમાં તો સુની, બાની આખ્યુંમાં કયાંની કયાં જઈ આવી... વિચારતી હતી કે ‘હું આટલે પડી ઈ પછી અટલા ગાળામાં જ બા ગઢી થઈ ગઈ કે શું...! આ પોલકા એને કેમ આમ મોટા ખલકા પડવા મંડ્યા... ભર્યાભાઈયા કુટુંબ જેવડો એનો અંબોડો, પખવાડિયા જૂની હુંગળી જેવો સાંચ વધ્યો છે. એના દાંત આવા લાંબા ને પાંખા પારવા તો નો’તા...’ સુની એકટક બાના કરી વગરના કાનના ખાલી પડેલા વીંધાને જોઈ રહી... બાસેય અંધારિયા પાણીમાં ડૂબેલી ગાગરને ગોતવા મથતી હોય તેમ નમીને સુનીના મોઢાને તાજા કર્યું... સુનીની આંગળિયું બાના હોઠ નીચેના ક્રૂજતા છૂન્દણા ઉપર ફર્યા કરી...

‘બાને આમ ઢીલી પડતી બહુ ઓછી જોઈ સે, આજકાલ મારી હર્ષે કેવી નરમાશથી વાત કરેસ... નકર તો...’ અને સુનીની આંગળિયું પોતાના બીજા હાથ ઉપર દાંઘ્યાના નિશાનને ફંફોસતી, વહી ગયેલા વખતે ગોતતી રહી...

વીતેલા વખતના થોડાક ઢીકરા હાથ લાગ્યા,

થોડાક મોળાકત ને જયા પારવતી વરતના દિવસો...

આડેશપાદેશની ભાભીયું અને નવી આવેલી પરણેટર વહુ પાહેથી ઉધીતા માંગી લાવેલા સેલા સાડલા ને આડે અવળેથી ભેગો કરેલો શાણગાર...

ભીલેશ્વર મા’દેવના મંદિરે આખી શેરીની છોડિયુંનો ગોર્યમાને પૂજવા જવાનો હાલરહુલર થાતો હરખ...પવનમાં ફરફર થતા જુવારા...

બે’નુના ટોળામાં પૂજવા હારે હારે જતાં નાના ભાયુંના હાથમાં તાંબા લોટામાં નીતરતું હેત...

નવા ભરત ભરેલા રૂમાલનો છાંયો ઓઢાડી શાણગારેલ પૂજાપાની થાળીમાં નાગરવેલનાં પાન, સોપારી, કમ્મરકાકડી, નાગલાં ચુંદડી, અભીલ, ગલાલ, કંકુ જેવી હોશ...

પણ હાચું કઈ તો, પૂજવાનું પત્યા કેદે જ અસ્સલ ખેલ શરૂ થતો... ને ઈ હોય ફોટા પડાવા જાવાનો... આટાટલું તૈયાર થયા હોવી ઈ કાંઈ એળે જાવા દેવાતા હશે ?

મંદિરેથી બધીયું ઉપડે શીધે-શીદ્ધા ફોટો પડાવા ‘સાજન’ શ્ટૂડીયામાં...

અમાં કઈવી ક્યાંકથી શીખી આવી કે ‘પંદર રુઈધાનો હાદો ઊભો ફોટો પાડે, પણ હમણે હમણેથી નવા નીકળ્યા સે ઈ મોડલિંગ ફોટાના પાઈત્રી રુઈધા લે સે... પણ કાંઈ ફોટો આવે, કાંઈ ફોટો આવે સેએસે...!

આમ નાળીયેરીએ વળ ખાતા હોઈ એવોઓઓ..

તાજમે’લને સાંયે પોરો ખાતા હોઈ એવોઓઓ...

અલારામ બાપા પાંહે હાથજોડ કરીને બેઠા હોઈ એવોઓઓ..

કૂલડાની વેલ થોભીને ‘હોં સનમ હોં સનમ’ કરતાં હોઈ એવો... એવાં તો કયક પડે...

ને એમાં આપડે નો કર્યો હોય એવો સાંદલો ને ટીક્કો... ને હાર એવુંય હંધું કોમટીટરથી સોંટાડી દેય..

અસ્સલ દિવ્યા ભારતી જેવો પડાવ્યો’તો માર દિલામામાની કાજલીએ...’

પણ મારે ખાટલે ખોટ, પરથમ પાયો જ ન મળે કે, ઈ આપડે પાઈત્રી રુઈયા કાઢવા ક્યાંથી?

કૂતરા તો હંગતા નથી રુચ્યા, નકર આ ઘડીએ વીણી આવું... બાએ ફરાળ ખાવા દીધી’તી દહ દહની ચાર નોટ ઈ હતી પાંહે, હાથરુમાલમાં ઘડી વાળીને રાખી’તી...

‘ઈ તો એક હિ’ ભૂખી રઈશ તો કાંય મરી નંઈ જાઉ...’ એમ કરીને ફરાળના પૈશા ભાંગીને પડાવ્યો ફોટો મોડલિંગ. પાંચમે દિ’એ ફોટા ધોવાઈ ને આવ્યાં તઈ સાની માની લાવીને લુગડાંની થપ્પી હેઠ હન્તાંદું... હન્તાંદું...

ત્યાં તો રંડ નાનુડીએ ઘરમાં ફૂકી હોત દીધું... કે ‘વચ્ચી મોડલિંગ પડાવીને આવી સે..’

અ... ને માર ઘરમાં તો બેન, જાણે બોમ ફૂટવો મોટો જબરો...

‘નીસની... તને આ હાટુ પૈસા દીધથા ?’ કે’તાકને બાએ કવરીયું હાથમાંથી આંચકી લીધું’તું...

ફોટો બારો કાઢીને જોયો તો ઘડીભર તો મને વઢવાનુંય ભૂલી ગઈ...

મને નજર નો લાગે ઈ હાટુ ‘થુ’કારો કરીને હરખાતાં બોલી કે ‘સે ને એના બાપની ગોર્યા...! ક્યાંક મારી જ નજર નો પડે રંડને...! ફિલ્મની ઓક્ટરાણી જેવો પડાવીને લાવી સે જો ત ખરા...!(બા વઢતી હોય કે રાજ થાતી હોય. ગાળ્યુંવાળી કરશે ઈ નક્કી જ સે.) વળી હરખાવાનું ઘડીક આવું મૂકીને દાજ્યમાં દાંત કચકચાવતી બોલી કે કટલ્યા રુચ્યા ગુરીને આવી ?’

હું ખોટું બોલી કે ‘તરીશ..’

‘હાય... હાય.. તરી રુપયાનો એક ફોટો ? અન એટલા દેતાય આમાં દાંત કાઢ્યા હોય એવો તો આવ્યો જ નંઈ... જા દઈ આય પાસો ઈ નોળિયાને, કે કઈ દાંત કાઢતા હોવી એવો પાડી દે... નકર મારી બા આવે સે હમણો... અન કે’જે મારી બા કેતા’તા કે ક્યાંક મુરતિયાને દેવો હોય તો આવો મોગો સડાવેલો દેવો અમારે ?’

આ બધો તાશેરો ટગુ ટગુ જોતી નાનુડીના નાકમાંથી શેડાની લાંબી લટકણ અંદર-બા’ર અંદર-બા’ર થાતી’તી... મેં મારા સ્કટના છેઠે એનું નાક લુંસતા કીધું’તું કે ‘પણ બધા કેય કે મોડલિંગમાં દાંત નો કાઢવાના હોય... મોહું બે’ક ભારમાં રાખવી તો હારો આવે...’

‘જા સો કે નાખું એક ધોલ...’ એટલું બોલતાં બાએ હાથ લાંબો કર્યો એમાં ઊનો ઊનો ચીપિયો મારા કાંડે અડી જ્યો’તો...

અન ઈ ફોટો તો બાએ હાચાં મોતીની જેમ પતરાની ટકમાં હાચવીને મૂક્યો સે, ‘ભવિશમાં કાઈમ લાગે’ કરીને... એક નાના એવા વાના ઉપરેય બાની કેટકેટલી વેતરણું...!

‘એ હેમલી...’ હેઠેથી પણાનો હાંકોટો બાને ઝંડેડી જ્યો... બા સર્જાણી ઊભી થઈને નીચે જાવા ગઈ... કારેક એમ થાય કે બા ને પણાનો કાંઈ હાંધામેળ જ નો હમજાય... અમાર ઘર નામે વરેડાનો એક છેડો બા હોય તો હાવ હમેનો છેડો પણા. હીરાબાજરમાં ચોકીદારું કરતાં પણાને સુણ્ણા કર્યા પશીય પણા ઘડીકેય નવરા બેલવાને બડલે, પલંગ આડા પડીને બીડીયું ખૂંટવાડવાનું કામ કરતાં... પણાને શેરી આખી ‘કાળુભાઈ અટલે ભગવાનનું મા’ણા હો ! મરતા ને મર્યાદા કે’ય’ એમ કઈને ઓળખે... મોઢે માખી બેઠી હોય તો તૈણ વાર જાતું કરે પણ ઉડાડવાનું પાપ નો લે... અરે બીરીના ધુમાડાનું મોહું વાદળ જામે તોય બીરીનો ધુમાડોય નો વીજે ને...! જોકે ઘણી વાર બાના વાળનો જત્થો જાલીને બાનું માથું બાયણે ભટકડતા જોયા છે... પણ ઈ તો બાનો જ વાંક હશે એમ બધાં સમજી લેય... પણાને એના પરબુ શામળિયાનો ભરોસો એવડો મોટો કે શામળિયાએ એના ધર્યે પરજા દેવામાં પાછી પાની જ નો કરી... અને અમારું જોગમાયાવનું જે લશ્કર ઘરમાં ભેગું થ્યું એમાં પણાને લાગતું કે, ઈ તો બાના પાપ ફૂટ્યા છે...

અટલે જેવો લાલિયો જન્મ્યો કે પણાનો અવતાર ફેરો લેખે લાગ્યો.. બા તો હાવ ગમાર હતી જ... એને ને ભગતીને શું ? એણે તો તૈણ ટક (જોકે ચોથો ટક સા પીવાનોય ગણવાનો રોંટાં રાણે) ચૂલ્હો બળે ઈ પે’લાં આઠ પેટ બજતાં જોવાનાં ? અને શામળિયો કાંઈ રેસનકડાની લાઈનમાં ઘાશલેટ લેવા કોઈ ’દિ આઈવો નંઈ, બાએ જ જાવું પડ્યું.. શામળીયે કાંઈ શાકપાંદું ઘરમાં નાખ્યું નંઈ કે નો ટીપે બાર મહિનાના ડાખ્ય-ચોખા પૂર્યાં... કે નો પતરી પાપડ આથણાં મોકલ્યાં...

અને બા તો જીવની જ હાવ અથરી... એને ને ભગતીને શું ? એનાથી ધીરજ રહી જ નંઈ, તે ઊભી થઈને મંડી બધું કરવા... પણા ડાઈરેક વેકુંટમાં જાહે જોજો, કં કે એને હરખશોક ક્રીદ દિ થયો જ નંઈ... એને તો રામનામથી એવી તાળી લાગી ગઈતી બીડી પીતા પીતા... કે, એને નો સંભળાણ ઘરની પરજાના રોણા, કે નો દેખાણા ઘરની બાયડીનાં આંસુડાં... આને કેવાય ભગત, ને હાચી એની ભગતી..

અને એની હામે બા જો...

એને ઝેર પીવાનોય ટેમ નથી તો ભગવાનની હામું જોવાનો ક્યાંથી હોય ?

આમ પણાએ ભગતી કરી પુન્ય ભેગાં કર્યા ને બાએ કામ કરીને પાપના ભારા બાંધ્યા...

ભગવાન ઉપર મુદ્દલ ભરોસો નહીં હોય તેમાં કામ કરી કરીને કેઝના તો કટક કરી નાખ્યા...

સવાર પડતીક ને બાનો ઢોલ ચલતીમાં વાગવાનો શરૂ થાતો...

જાણો સૂરજ હર્યે સરીયાત મારી ને બેઠી... કે તું મોર્ય થા કે હું ?

હજ તો તડકાની કોર્ય ફળિયામાં દેખાય ઈ પેલાં તો લુગડાં દોરીએ નીતરતાં હોય...

કૂતરીય ફળિયામાં કાંઈ કયરો-પૂંજો નથી એવું સુંધતી સુંધતી બાને ગાળ્યું દેતી હશે... અજવાળું થાય ત્યા સુધીમાં તો ગોખમાં દીવો રામ થઈ જ્યો હોય ને અગરબતીની રઘ્યા દોરી બનીને ટીંગાતી હોય.. માખીયું જાશે એ પેલાં તો ઘર ચોખું કરી મૂકીને માખીયુંનાય નિહાકા વેતી હશે બા... હમણાં નવ વાગશે એટલે હેલ્ય લઈને જાશે તે... લાતીબાજારની અઠાર હુકાનુંનાં પાણી ભરશે... મે'માન હેમન, વાશણ પાણી... કા'રેક તો થાતું કે આ બાઈ માંદી પેદે તો હારું... ઈ બહાને બે દિ' પોરો તો ખાય.. થાય કે એને પૂસું કે 'હે બા ? તું હાલતી રેલગાડીમાં જન્મી'તી ? હેઠી કેમ નથ બેહતી ?'

તો જવાબ હોત કે 'હેઠી બેહીશ મહાણિયામાં, હાલવા દે ને બઈ હાલે સે એમ, જે દિ' હેઠી બેહીશ તે દિ' બધું હેઠું બેહી જાશે... જેટલા દિ' ઊભી સુ એટલા દિ' હાલ્યું જાવા દે ને બાઈ.'

રાત પડ્યે જૂની ખાટલીના વાણ જેવી ઢીલીફ્સ થઈને પડેલી બા ગોદદીમાં ખોવાયેલી ઉંઘને ફંફોસતી માંડ આડી પડી હોય ત્યાં 'એ હેમલી...' એવો પખ્યાનો એક જ પડકારો ઉપલી મેરીએથી આવતાં જ ઈ સપડાક કરતી બેઠી થઈ જાતી... મને જાગતી ભાળીને 'હુઈ જા અય... કેમ જાગસ ભૂત જેવી...? લે, હું ઘડીક પગ દાબી દઉં તાર અપ્યાના.' મને થાતું બિશારા પખ્યા આખો દિ' પલંગમાં પડ્યા પડ્યા અકડાઈ જાતા હશે એટલે પગ તો હુએ જ...?' પરાણે ઊભી થાતી ઈ બોલતી, 'હુઈ જા નકર અંધારાની મા આવશે...' અંધારાની માની બીકે અમે જે જાગતી ઈ બધી બે'નું આંખ્યું ભીચી દેતી... મેરીએથી આવતા બાના જીણા જીણા ઊહકારા બિવરાવી દેતાં... થાતું કે ક્યાંક અંધારાની માએ બાને નંઈ જાલી હોય ને? અંધારાની મા ધૂંટે ધૂંટે બાનું લોહી તો નહીં પીતી હોય ને... ઈ વગર બા આમ પીડાતી હોય એમ ઊહકારા તો નો જ કરે... ઘણી વારે ભાંગેલા પગે 'પખ્યાના પગ દબાવી'ને બા પાછી આવતી ને દાદરાની પડુએ જ પગ લાંબા કરીને બેહી પડતી... રોડની લાર્ડટનાં પીળાં અજવાળાં બાની આંખમાં ટમટમતાં... મારથી મોટી કંકુને મેં એક 'દિ હળવેથી પૂછ્યું કે, 'અય, બાને શું થ્યુ... હે ? કાંક અંધારાની મા...' તો કંકુએ છણકાવીને કઈ દીધું, 'ઓદીની થાતી હુઈ જા ને સાનીમુની, મને પુશ્યું ઈ પુશ્યું, બીજા કોઈને પુસતી નંઈ...' આંખ નીચે જ મચ્છરું કરતા પોતાનાં જ હાથની થપાટથી સુની જબકી ગઈ... આંગળીના ટેરવે મોટું પીલું જેવું મચ્છર ચોટ્યું હતું... લોહીનો રાતોચટાક લખ્યો આંગળીએ વળગ્યો હતો...'

રાતે ચુપચાપ બા આવીને જમાડી, દવા પાઈ ગઈ... જમાડતી વખતે પણ બાની આંખ્યું સુનીને જાશે જોતી જ નો હોય કે જોવા માગતી નો હોય એમ સૌંસરવું જોતી હતી.. પાણીનો કણશ્યો સુનીનો હાથ આંબે એમ મૂકી બા નીચે ઢાંકો-ઢૂંબો કરવા ગઈ...

અધલીતેલી રાતે સુનીની ઉંઘ સુકાઈ ગઈ...

આછા પવનને લીધે બારીએ લટકતા તોરણની ભૂંગળીયુંમાં જરાતરા જીવ આવ-જા કરતો હતો... કધોણિયા રંગનો ચાંદો, વાદળનો પાતળો ગાલો ઓદીને ધીમું ધીમું

હાંફતો પડવો હતો... સુનીને ગળું કોરું પડતું લાગ્યું... બા સામે જ દાદરા પાછે ગોદડી નાખીને પડી હતી...

હાશ...! માંડ એને ઊંઘ હાથ લાગી હશે...

હવે બાય થોડી થાકી હોય એવું લાગતું'તું...

નવરાવતી, ખવરાવતી, બધું કરતી પણ હવે એના મોટેથી નૂર ઊડી ગયું હોય એવું લાગતું.

સુનીએ હાથ લંબાવી ખાટલા હેઠથી લોટો લીધો. બારીએ ટેકો લઈને બેઠી થઈ...

બાની સામું જોયું...

લોટો મોઢે માંડ્યો ને જેવો ઘૂંટડો ભર્યો કે સુનીને સંદેહાટ કરતો મગજ સુધી શેરડો ચરી ગયો...

મોઢામાં ભરેલું મમળાવ્યું...

ઘણા દિવસે ગળ્યો સ્વાદ મોઢામાં ફર્યો...

સુનીની આંખ્યું અંધારામાં તગ તગ થઈ રહી... ઝુંવાડાં એક વાર ઊભાં થઈને પાછાં શમી જ્યાં...

એક ઊડો સુવાસ લઈને એણો છોડ્યો ને પોતાને જ સમજાવતી હોય એવું ધીમેકથી બોલી... ‘ટીક તારે..’

એણો હળવે રહીને બીજો ઘૂંટડો ભર્યો..

ઘૂંટડે... ઘૂંટડે... ઘૂંટડે... આખો લોટો પી ગઈ...

સામે સૂતેલી બાની મૂઠીમાં સાડલાનો ઝૂચો ભીસાતો હતો...

બાની આંખનાં પોપચાં હળું હળું ફરકતાં લાગ્યાં... બાની આંખના ખૂણે એક ટીપું ધીમે ધીમે ટમટમી અને રેલો બની નાક ઉપરથી રેલાઈને વહી ગયું...

લોટો પાછો ખાટલા હેઠથ મૂકતી વખતે ઘાન ગયું કે બીજો લોટો પણ આજે મૂક્યો છે... સુનીએ સંભાળીને બીજા લોટાને મોઢે માંડ્યો...

ગળપણ અને ગળું બેય ‘ના ના’ કહેતા રહ્યા ને સુનીએ એમાં હતું એ બધું જ પીધું...

અજાણી બનીને, જાણીજોઈને પીધું...

બા જાગે નહિ એમ લોટો હળવેથી મૂક્યો ને પથારીને ખોળે ટળી...

બા દેખાય એમ પડખું ફરીને સૂતી...

પડી પડી બાને જોતી રહી...

આંખ્યુંમાં અંધારાનાં ટીપાં જમવા મંડ્યાં... બા આછી આછી દેખાતી થઈ... જીવ ચુંથાવા લાગ્યો... આખા ડિલે ખાલી ચડતી હોય ને ઊડે ઊડે આગ બળતી હોય એવું લાગવા મંડ્યાં... હાથની-પગની નારીયુંના દોરા તણાવા મંડ્યા... પગમાં બેંચ આવવા મંરી... પગ બેંચાતાં પેશાબની નણી નોખી પડી ગઈ... મુછી માથા ઉપર પછાડવાનું મન થયું પણ હાથ હતા કે નહિ એ ખબર પડતી નહોતી... બા હવે દેખાતી નહોતી...

એને સાદ પાડવા જતાં મોટામાં ધૂડ ધૂડ લાગવા મંજું... અંધારા-અજવાળાની પહૂંબાજીથી મગજ ચીસું નાખતું હતું... આંખ્યું ફાંગી થઈને પથરાવા મંડી... મોટેથી થુંકનાં ફીઝ રલાઈને ડોક સુધી પોગ્યાં... સુવાસની ધમણ સડ સડ કરતી રૂધાવા મંડી... ગાતર ફીલા પડવા મંડ્યા... હળવે હળવે શાસની પરોણી લાંબી લાંબી બેંચાઈને તૂટવા મંડી..

શેરીમાં ઊભેલી પીળી બંતી સુરજમુખીનું ફૂલ બનીને ખીલી હતી...

એના છાંધે નાનકડી સૂની જેતરરી દોરતી હતી...

જેતરરીના ચાર છેડે જારના ચાર સણિયા... કીડીયાહુંના લોટના ઉડે થોક... ને લોટ તો જાય રંગાતા લાલ ગુલાબી... એના રંગની પારે... એડવોટાઈના બોરીયા ઉપર, જાંગિયો પેરી, કોઈ રૂપ્યાળો, હસતો મીહું મધ, ને એના ગોળ ખભાનો ઢાળ...

પિયરમાં મારા, એયને મોટી, જમ હવેલી, હોય રે એના, માળની માથે માળ... ને એના પેદે માળ, મારો ભાઈ લાલિયો, સોહે હાથમાં મોબાઈલ ફોન, ને વગડે ગીત એવું કે, સાથ નિભાના સાથીયા... ધડાક ધૂમ.. ધડાક ધૂમ.. ઉંકીના દાંડિયા ઉપર દાંડિયા... પાણી જાય રે વહેતા જાય... ભરાણું માનસર... તબક તબક તબકે, ઓલી બગસરાની બુર્ઝી અને કાનસર...

કો'ક આવી, ગણગણતું કાનમાં, રાંદલ માવડી, પાંચ-છ દેજ્યો દીકરા.. બેન, મારા ગલ્લાના રખ્યે ઠીકરા...

કઠલી ગાતી ‘પ્રેમ ગલી તો સાંકડી...!’

નિશાળ..

ધોરણ નવ...

ને એમાં, ‘સુનીતા’ લખેલ બાંકડી...!

હીંયકે જૂલે, નાનકી એને, હાથ પાંચીકા પાંચ,

દીવડો લઈને, ઊભી મોટી, બેન ને એના, સેથે ચેલ લાલ હિંગોળા..

નિશાળ કેરા, સાહેબના દેખાય, ડગડગ થાતા ડોળા,

જોશીની દીપલી એના, હડફડ લબડે હોઠ...

જગત આખું, છે હુશિયારના પેટનું અને હું કાયમની ઠોઠ...

બીડીના ગોટની ઉપર ગોટ, પછીતે પદ્ધા, એના કલપ રંગ્યા વાળ...

પછીતે ગ્રાઈમસ કેરી, ઘાસલેટાંધી જાળ,

ને એની ઓથે, બળતી આંખે, બેઠી મારી, બા...

મારી બા...

મારી બા...

મારી...

*

‘હવે આ ઓરડીની લાદી મેલીચીકટી નથી કે નથી અહીં ગુંગળાતી ઊલટીપેશાબની ખરુંમરી ગંધ.

હવે આ બારી એ મારાથી મોટી કંકુએ હાથે શીવેલા આકાશી કલરના પડા ફરજરે છે.

હવે હું સૂતી’તી ઈ ખાટલોય નથી... કારજ વખતે જ ભામણને દઈ દીધો’તો ને કં?

મારું દક્તર લટકતું ત્યાં હવે મારો ફોટો લટકે છે.. હા, મોડલિંગવાળો જ ને વળી...

પણ હવે બધું હળવું ફૂલ છે... નીચે ટી.વી.ના અવાજમાં મારી બેનુંના હા હા... હી હી સંભળાય છે. ક્યારેક ક્યારેક બા અહીં કયરા-પોતું કરતી કરતી બારી પાંછે ઘડીક ઊભી રહી જાય છે. હવે ઈ પેલાં જેમ રાહણું પાડી પાડીને કોઈને વઢતીય નથી. મંદિર બા’ર માલણ ચુપચાપ માગા ગુંથે જાય, ભાવ વગર, એમ કામ કર્યે જાય છે... મને થાય કે ક્યારેક એને દાદરા ઊતરતી ઊભી રાખું... ને એને કેટલીય ગાળો દેતી કહું કે ‘બા, તને જો એમ હોય ને કે તું સાવ સીધી સાઈ સો...? તો ઈ નકરું જુઠાણું સે હો...! તું બહુ પાકી નીકળી બા...!

તું બહુ લુચ્ચી હતી હો... તું બીજાના કેસ-કાગળિયાં બતાડીને મારી હાટુ દવા લાવતી.

બા, તું ઠગારી હતી હો... કે તે દીકરો જણતા પેલા ભોળા પણાને છેતરીને એને માથે પાંચ પાંચ પથરા જણ્યા હતા...

બા, તું બૌ મોટી જાહુગરણી હતી કે બે મૂઢી ગાંઠિયા એને બે પાલી લોટથી તું આઠ પેટને ધરવી દેતી..

એને બા તું સાવ ભોળી હતી,

ભોળી શું મૂરખી જ હતી...., તને તો એમ હતું ને ? કે, તે મૂકેલું ખાંડ બેળવેલું પાણી હું અજાણતાં જ પી ગઈ... હું ને ? મારે છૂટે મોકે તારી હાર્યે બાંધવું છે બા... જ્યારે તું મારા ફોટો ઉપર ભીનું પોતું મારી એને લૂધવા આવે છો...

તંઈ આ બધી વાતું મારા ગળે આવી જાય છે પણ તારા હાથ મને અડી નથી શકતા કે નથી હું બોલું એ તને કાંઈ સંભળાતું... આપડી વચ્ચાને હવે આ અજાહ્યો કાચ આડો આવીને ઊભો સે.

તું એક ઘડી જોઈ રે છો મારા ફોટાને અન હું તને...

લૂછેલા કાચ ઉપર ભીનાશ સુકાય ને એ મેલા પાણી ઓઘરાળા ડાઘ બનીને આપડી વચ્ચે ઊપસે છે.

તું ડાઘા ભૂસવા કોરું મહોતું ફોટાને ઘસતી રહે છો..

ને હું ફોટામાં હસતી રહું છું...



રખડુનો કાગળ : સવારની સુષ્મા અને સૃષ્ટિનો લય...

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

પ્રિય કવિ,

ચિત્રકલા સાથે આપણા અંજળ બહુ નથી બંધાયા. ચિત્રો દોરવાના પ્રયત્નો નાનપણમાં ઘણા કર્યા. આકારો અને રેખાઓએ સાથ ન આય્યો તે ન જ આય્યો. કુદરતી દશ્ય દોરવાનું એક ચિત્ર પાડતો. ત્રણ હુંગરા, એની વચ્ચે ઊગતા એક સૂરજદાદા, એનાં ફેલાતાં ડિરણો.. એક જેવુંતેવું આડ, હુંગરા મંથી નીકળતી નહીં (કોંસમાં લખવું પડે કે આ નહીં છે, એવી!) એમાં તરતી બતકો દોરવાનું મન થાય પણ સાલ્લી, ન જ તરે ! વીનેશભાઈ (અંતાણી)એ ઝાકીર હુસૈનની ઈર્ધા કરતો નિબંધ લખેલો : ઈર્ધાના જીણા પરદામાંથી જોયેલો ઝાકીર હુસેન ! પછી એમણે આશ્વાસન લીધેલું, ઝાકીર લખી તો નથી શકતો ને !

દશ્ય જગતને ચીતરવા બેસતા ચિત્રકરો લોન્ડસ્કેપ ચીતરે. એ આપણા હાથની વાત ન હોય છતાં ચિત્ર દોરવાની ખાણ ભાષામાં ઉતારીએ તો ? પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક નહીં પણ એમ જ, પ્રયોગ ભાતર !

આજે એવા ખ્યાલથી સવારમાં, શિયાળાની સવારે, ‘ધીમે ધીમે છટાથી’ ઊગતા સૂરજની સાબે મંદિરે આવ્યો છું. મંદિરની અને આ જગ્યાની છટાઓ સમયે સમયે પીતો રહ્યો છું, જીલતો રહ્યો છું. ને તમારા જેવા સહદયો સાથે એની વાતો વારંવાર કરતો રહ્યો છું. એકાદ દાયકા પૂર્વેની એક શિયાળાની વહેલી સવારનું, ભારે રહસ્યમય દશ્ય સ્મૃતિમાં એવું ને એવું ધરબાયેલું પડ્યું છે તે આજે સામે આવે છે. એ વખતે મંદિરના પૂજારી મધ્યપ્રદેશના કોઈ એક બાવાજ હતા. એમની તબિયત બગડેલી એટલે સર. ટી. હોસ્પિટલમાં દાખલ કરેલા. ઓપરેશન કરવું પડેલું. મંદિરની જવાબદારી એમણે મને સોંપેલી. સવારમાં છ વાગ્યે માતાજીને દીવો કરવા મારે આવવાનું હતું. અડધું-પદધું અજવાણું, નહીં અંધારું નહીં અજવાણું એવી સવાર હતી. બાઈક રાખીને તેમના પાણા પાસે આવું છું તો ચકિત થઈ જાઉં છું ! પાણીમાંથી નકરી વરણ નીકળે ! ધુમાડા નીકળે ! ધુમસ નહોતું એ, ધુમાડા હતા ! પાણીમાંથી ધુમાડા ? આ કયું રહસ્ય પાણી સોંસરવું આમ પ્રગટ થતું હશે ? વૈજ્ઞાનિક કારણ શોધવાનો પ્રયત્ન નહોતો કર્યો. કરું તો કદાચ પાણીની અંદર તળિયે રહેલી ઉખા સૂરજ ઊગતાં, બહાર આવી સૂરજને પાણી મળવા જતી હોય. ગઈ કાલે સૂરજે પાણીને સાચવવા આપી રાખેલી ઊર્જા આખી રાત સાચવી પાણી એના મૂળ માલિકને પરત કરવા માગતી હોય એવા બૌદ્ધિક તર્ક અને બાળસહજ

કલ્યાણ હાથ લાગે ! દીવો કરું એ પહેલાં આરતી થઈ ગયેલી કે શું ?

એવું દશ્ય ફરી ક્યારેય જોવા નથી મળ્યું ! હિમાલયમાં મણિકરણમાં ગરમ પાણીના ધુમાડા જોયા, મેઘાલયમાં, વળાંકોવાળા રસ્તે મેઘાચાહિત પર્વતો વચ્ચે પસાર થતા પર્વતોમાંથી એવી જ રહસ્યમય રીતે નીકળતા ધુમાડા જોયા, પણ આ મારા અધેવાડાના તેમના પાણીમાંથી નીકળતા વરાળ બનીને વળાંક ભાતા, જલમલતા, હલબલતા, આરતી પતી ગયા પછી, બૂજાઈ જતી વાટમાંથી નીકળતા ધુમાડા જોવા ધુમાડા ચિત્તમાં જે શાશ્વત રૂપ પાચ્યાં છે એની વાત જ જુદી છે ! એ સવાર કઈ તારીખની સવાર હતી, યાદ નથી. યાદ હતું તે આટલું. તોય હજુ એ વખતે મને જે ‘થયું’ એ તો કહેવાતું જ નથી !

જુઓ લ્યો. લેન્ડસ્કેપ ચીતરવા બેઠો અને મેમરીસ્કેપમાં જતું રહેવાયું ! આજે આવ્યો ત્યારે ‘ત્યાં બેસીને લખવું છે’ - એવા જ્યાલથી આવ્યો. મૂળ તો ચિત્રકારની અદામાં સામે દેખાતાં લેન્ડસ્કેપને ભાખામાં ચીતરવાના અભરખે આવ્યો. મને કાયમ લાગ્યા કર્યું છે કે સ્થળજગતનો પોતાનો એક લય હોય છે. તમારી ગેરહાજરીમાં એ રચાયો હોય છે. તમે એમાં પ્રવેશો એટલે લય ઘરીક ખોરવાતો હોય છે... તમે પોતે એમાં વિલય પામો પછી એ વળી પૂર્વવત્ત થઈ જતો હોય છે. કેવી રીતે ? – કહેવાનો પ્રયત્ન કરું :

હું આજે આવ્યો, બાઈક મૂકીને પગથિયાં પાસે આવું છું તો ત્યાં પાણીમાં ત્રણ દસાડી (અંગ્રેજીમાં koot-નામની બતક) તરતી હતી... જેવો હું નજીક આવ્યો, ત્રણેય ઊડી... પાણી સરસી... પછી દૂર જઈને પાછી તરવા માંડી... અહીંથી ઊડીને એ ત્યાં ઊતરી ત્યારે એના ઉત્તરાણના ત્રણ શેરડા પાણીમાં પડ્યા... ભારતીય વાયુ સેનાના મિગ વિમાન આકાશમાં કરતબ બતાવે ત્યારે આમ જ ઓચિતા ત્રણ રંગ વિખેરતા હોય છે, અહીં પાણીમાં ત્રણ રંગો હું પૂરી લેતો હતો... એ લોકોએ મને સ્વીકાર્યોં નહીં ને દૂર ઊડી ગયાં... ત્યાં તડકો એમના કાળા રંગને વધુ રમણીય બનાવી રહ્યો છે. પણ એમનો જે લય હતો તે મારા આવવાને કારણે ખોરવાયો.

પછી આગળ વધું છું તો બીજાં ખોખડ બગલાંને મેં ડિસ્ટર્બ કર્યા... એ લોકો પણ ઘોઘરા અવાજો કરતાંક ઊડ્યા... એક-બે બીજાં પંખીઓ પણ મારા આગમનને કારણે અણગમા સાથે દૂર જતાં રહ્યાં... એ લોકોને મારી હાજરી પસંદ ન પડી...!! પછી, હું આજે મંદિરમાં અંદર ન ગયો પણ અહીં તેમને ડાબે કાંઠે માતાજ્ઞના મૂળ સ્થાનક પાસે ઓટો છે, ત્યાં બેઠો. ઘડીક એમનેમ સ્થિર થઈને બેઠો જ રહ્યો. આ લખવાનું માંડ્યું, એ પહેલાં ખાર્સો સમય કશું જ કર્યા વિના પેલી દૂર પાણીમાં તરતી બતકો જોતો રહ્યો... એમાંની રૂબકી બતકો અને એમનાં બચ્ચાંની અંદર જવાની અને બહાર તરવાની રમતો ફરી એક વખત કૌતુકથી જોતો રહ્યો. અહીંના આ જગતના લયમાં સ્થિર થવાના પ્રયત્નો કરતો રહ્યો. પવન પાણી ઉપર લહેરોની ઓકળીઓ પાડે છે તેને મારી અંદર ચીતરતો રહ્યો...

હા, હવે જુઓ પાળા ઉપર રીફ હેરન પાંઠું આવીને બેહું, પેલાં ખોખડ બગલાં પણ પાછાં આવ્યાં... થોડી કાંકણસાર જે ઊડી ગયેલી એ પાછી આવી ને બેઠી. અને હવે તો પેલી ઊડી ગયેલી દસાડીઓ પણ આ સરકતી - લસરતી - ઊંચી-નીચી થતી મારા પરબ ફં જાન્યુઆરી, 2019

ભણી આવી ! એમની ચાંચ પરનો સફેદ રંગ સુલેહની જંડી ફરકાવી રહ્યો છે !! આપણો જ્યાં સુધી ઓગળતા નથી ત્યાં સુધી પ્રકૃતિનું આ જગત આપણાને સ્વીકારતું નથી !!

જમણેથી હળવો વીંઝણો હવાનો, ‘ઠડો, હિમભર્યો, ઉત્સાહને પ્રેરે’ તેવો ચામર ઢોળી રહ્યો છે. તાબેથી ધીમે-ધીમે ઊંચકાઈને ઘણો ઉપર આવી ગયેલો સૂરજદાદાનો સ્પર્શ મને હુંકણો બનાવી રહ્યો છે... તાર ઉપર વળી એક વાગોળ મરી ગયેલી ટીંગાય છે... ઊંઘમુંઘ લક્ટતી એની કાયા આ મધુરા દશ્યને સહેજ અણપાવી રહી છે.. એની બાજુમાં થોડાં અબાબીલ અવળાં ફરીને બેઠાં છે... ના, એ તો ફરી ઊડી ગયાં છે. પાળાના કંઠે પહોંચી ગયેલી જળલહરો સ્થિર થઈ ગઈ છે ને મારી, પાંદડાં, તરણાં, પીછીને બદલે કોઈએ હાથથી લીટા તાજ્યા હોય એવા વિસોટો જેવાં રૂપમાં હલબલી રહ્યા છે. આ કંઠાનલ બાવળ અને ઓલા કંઠાના બાવળ તડકાને લીધે જુદા જુદા રંગના દેખાય છે... ત્યાં થોડા ધૂંધળા છે અહીં થોડા ઊજળા !! સૂર્યકિરણો જ્યાં નથી પહોંચી શક્યાં તેટલી જગ્યા જાંખી-ભૂખરી છે, બાકીની તેજવાળી. પેલું ધોળું બગલું પીઠ તરફ માથું ઝુકવીને મારી જેમ આ ‘લય’નો ભાગ બની રહ્યું છે... એનાં પીછાં અને શરીર, હવા કેટલી છે એનો તાળો મેળવી આપે છે !

મારા પગ સહેજ લંબાવું તો પાણીમાં બોળી શકું એવી જગ્યાએ બેઠો છું... પાણીસરસું ઊરીને એક બગલું જે રીતે પાંખોનો લય રચે છે, એની સાથે કિંગફિશરની વીજાતી પાંખોની symphony ઉકેલું છું ત્યાં કાળો કોશી તાર પર આવી ગયો છે... એક નહીં, આ બીજો... આ... ગીજો !! અરે ! પેલી દસારી તરે છે એની સાથે આ એક કાળિયા કોશીએ આંતરવિગ્રહ કર્યો કે શું ? માળા જમાદાર (અને હિંદીમાં ‘કોતવાલ’ કહે છે, તમે જ્ઞાનો છો.) ને આજે ગુનેગાર થવાનું મન થયું કે શું ? દસારી બિચારી સફેદ જંડી ફરકાવીને પાછી વળી ગઈ ! આ ભાઈ પાછા હવામાં જિવાતો વીણવા માંડ્યા !! ‘લ્યો, હવે પાણીમાં પગ બોળી લઉં ! આહ ! ઓહ ! વાહ ! શું સ્પર્શ છે !! પણ, આમાં નવાય નહીં, ખાલી પગ જ બોળાય !

સવારની આ સુષ્પમાએ એના લયમાં ભલ્યો ત્યારે મને થોડી ઉષ્યા આપી. હવે હું મારા જગતના લયમાં ઓગળીશ - એ થોડું કઠણ કામ છે ને ! - ત્યારે મને આ જરૂર કામ લાગશે.

કેમ નહીં લાગે વળી ?

આજની સવારની જ્ય હો !!

*

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૂતિઓ ઈમેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું
ઈ-મેઈલ આઈડી : parabgsp@gmail.com

પંખીલોક | જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી

રોજ સવારે એના તારસપ્તકના સાથી મારા સુના ફળિને – મને – જગાડે; દરજ્જો. એના જ સૂરના અલગ કમ્પોઝિશન્સના હિંડોળે જૂલે ને જુલાવે !

આપણે આકારા ઉનાળાથી ગ્રાહિમામ ક્યાંક ચિત્ત લગાવવા પ્રયત્ન કરતા હોઈએ. ત્યારે એ મસ્ત મૌલા પીળાં ધમરખ ફૂલોથી ટળી પડેલા; વસંતવૃક્ષની ડાળીએ; સુખના તાણા-વાણા ગૂંથતો હોય. ‘અપણી ધુન મેં રહેતા હૈ’ સંભળાય... પણ પછીના અથ્યાહાર પૂર્ણ કરવાની ત્રેવડ વનપ્રવેશે-વય-શરીર-સમજ-આવી નહીં !

ઘણી વાર સંગીતના કોઈ લાઈવ પ્રોગ્રામ સાંભળતો હોઉં કે જૂના ફિલ્મી ડ્યુએટ્સની ગમતી સી.ડી. સાંભળતો હોઉં, ત્યારે ન જાણે ક્યાંથી એ એના સૂર એમાં પૂરાવતો હાજર જ હોય. જો ગાયક તીવ્ર સૂરે એ લલકરે તો જ ધ્યાન જાય. આવું કેટલીયે વાર બનતું. મને થાય કે એય અભ્યાસો સંગીતકાર છે, તો એનેય અન્ય સૂરે જગલબંધી કરવી ગમતી હશે ને !

આપણે પ્રાથમિકેય સંગીતની તાલીમ લેવી પડે. પંખીને શું ઈશ્વર જ આ કલા સાથે સૂચિ પર મોકલતો હશે ! તાલીમ તો જવા દો. એક પણ સૂર વિવાદી કે વજર્ય ન નીકળો કંઠમાંથી ! કંઠનું બંધારણ જ એવું કે સૂર સમજપૂર્વક લાગે ! દરજ્જો જ્યારે ‘કૈ...ઈક...કૈ...ઈક’ સતત રટતો લાગે ત્યારે એમ થાય કે એનો ‘રિયાઝ’ ચાલુ હશે !

એટલી જ પ્રિય કાબરો લાગે ! નિશાળેથી છૂટીને વેર જતાં; કકડીને ભૂખ લાગી હોય છતાં રસ્તામાં આવતી કંદોઈની દુકાન અને આસપાસનો વિસ્તાર જાણે પંખીધરમાં ફેરવાયેલો લાગતો. લીસ્સા લાહુની સુગંધ – એલચીવાળી પ્રસરતી હોય. ને કાબરો જાણે શુભ પ્રસંગે મંગલ ગાણાં ગાવા પધારી હોય, ઉમંગો બનીઠનીને. એક-બે નીહિ, ટોળું આખું હરખાતું; જાણે જાનદિયુંનું લાગે ! હરિના દ્વાર-કપાટ-ખૂલી જતાં પ્રવેશતાં આનંદ-આનંદ થાય ! અનુભવાય.

કાબરો મને હંમેશાં રૂપસુંદરી જેવી લાગે ! એનાં કાળાં બદામી પીછાંને પૂરેપૂરા કોન્ટ્રાસ્ટમાં એની મુખમુદ્રા – એની પાણીદાર અણિયાળી, કેસરી ટશરો ફૂટતી આંખો... સોંસરી ઊતરી જાય આપણામાં. એ ચાલે ત્યારે એની લચ્યક અલગ જ સાવ ! જાણે વિશ્વસુંદરી રેમ્પ પર વોક કરતી લાગે !

એવાં જ સંગીતના સાધકો લેલાં ! દાદાના ગામ જતાં પાંચેક કિ.મી ચાલીને. રસ્તામાં કાંટાળી વાડ, પાછળ બેતરો, બપોરનું રોંડાટાણું ને એ સમયે; નેળમાં લેલાંનાં કોરસ સાંભળ્યાં છે ! બિથોવનની સ્થિરની જાણે ! શિસ્તબદ્ધ સૂરોની ઓર્કેસ્ટ્રા વચ્ચે કોઈ અલગ સૂરે ઓવરલેપિંગ કરે ! બધુંય સૂરમાં, સમજપૂર્વક ! ને વાતાવરણ કાળજાળ ગરમીમાંયે વહાલું અને ગમતું લાગે !

જગતનું સ્ટેજ જેનાથી આભામય – તેજોમય લાગે એવું પંખી મોર ! એનું છાયાચિત્ર ‘કલ્યાણ’ના કોઈ અંકમાં જોયેલું ! અદલ સેક્સોફીન કે ફેંચ હોર્ન લાગે – ચાંચથી તે ડેકના વળાંક લગી ! કયારેક ઉદરથી માંડીને પિચ્છદાની સુધીની આકૃતિ સિતાર લાગે !

વીજાવાટિની સાથે કદાચ એટલે જ જોડાયું હશે આ પંખી !

હા, પણ આ કંઈમાંથી સૂર સીમિત (ક્રમોજૂડ ટ્યૂન) સૂર જ નીકળે ! મંદ્ર સપ્તકમાં જાણે શ્રી સાજન-રાજન મિશ્રાએ લગાવેલા ભૈરવના સૂર ! એની સુંદરતાથી આકર્ષિતાને; એની આસપાસ ઘૂમતી ઢેલડીઓ જોઈ છે, મિત્રની વડીમાં. કૃષ્ણએ રચાવેલી રાસલીલાનું દશ્ય તાજું થાય ! ઉપરાત્માં આ સૂરમથી દશ્યનાં બેકગ્રાઉન્ડમાં ધેરા આણા વાદળી રંગના શેડુસવાણું આકાશ ગોઠવાય ! અદ્ભુત ! મોર, ગાયક નબળો પણ... નર્તક ઊંચો. પૂર્વ પિચ્છે-કલાપ ખોલીને કોઈ નદીકઠે એને નિહાળવો એ જીવનનો ઉત્તમોત્તમ લહાવો છે ! સાવ એમ જ કુદરતનું સામીખ્ય સધાર્ય જાય ! ઈન્દ્રલોક સાકાર !

ગાર-માટીનાં મકાનો ઉપર દેશી નળિયાં; મોર ચાલે એનોય અવાજ પારખી લેતી ‘માં’. એની આંખોમાં કોઈ અનેરી ચમક ઉત્તરી આવતી ! મોરના એ મુક્ત ભ્રમણમાં પોતાની બંધનગ્રસ્ત જાતને થોડી ક્ષણો કાલ્યનિક છુટી મૂકી દેતી હશે ! કે એના બાળપણમાં ડોક્ટરી કરી આવતી હશે ! સાજન-માજન સહિત નીકળતાં મોરનાં ટોળાં, અલ્લાટિની વારતા થઈ ગયાં છે ! વાતનોય દુષ્કાળ ચાલે છે ! કયાં દાદાજી જેવી વાર્તા કહેતાં આવે છે ? આપણોય શ્રી શૈલેન્દ્રજીની પંક્તિઓ ગાતે ગાતે રોયે મયુરા ફિર ભી જેમ જીવી જવાનું !

કબૂતરોનું... ધૂ... ધૂ... ધૂ... ગીત પ્રાથમિક શાળામાં સાંભળેલું, ગુંજે છે ! જીવનનાં પાઠ્યપુસ્તકનાં કોરાં પાનાં; આનંદ અને સાથે આવનારી સમજ સાથે મેઘધનુષી રંગાઈ જવાના; એ આજે સમજાયું ? ગીતની અન્ય પંક્તિમાં શું ? શું ? શું ? પ્રશ્નાર્થો આવે. ઉત્તરમાં આખો પંખીલોક પડ્યાય; તો ધન્ય સમજવી જાતને !

કબૂતરો શાંત-સાલસ સ્વભાવના ગૃહસ્થ લાગે. વાણિયા-બ્રાહ્મણકુળના. કામથી કામ, બીજી પંચાત નહિ. ધરની બારીનાં છજાં કે મકાનોની પાળી નીચે એની સત્તુ-આધાર સ્થિતિ જોઈ છે. ઋતુએ ઋતુમાં. એના રંગીન મૂક્ષુસ પણ માઝ્યાં છે ! – રાણો રાજ્યો થઈને ડોક કુલાવી કબૂતરીને રીજવતો નર કપોત, એનો ઠસ્સો જાણે, પાંખો પહોળી કરી ગોળ-ગોળ ફરતો કથકલીનો નર્તક લાગે ! ને પાર્શ્વમાં ધરની છઠ પરના ટિન પર ટ્ય ટ્ય ટપકતાં બુંદ તાલવાદ્ય બાજતાં લાગે ! ક્યારેક આ બુંદ વર્ષનાં ન હોય ! એ.સી.માંથી ટ્રેઇન થતાં જળનાં પણ હોય !

એને ‘શાંતિદૂત’ તરીકે નવાજ્યાં છે, તો પાંખો વડે ઈજા વિનાના નાનકડાં યુદ્ધ કરતાં પણ જોયાં છે ! ફફડાટ મોટો પણ નુકસાન કર્શુંય નહિ. વાંધા અને વૃત્તિઓ; ગુર્સાના ઈલાજમાત્ર. આ તારણ જગતે સોસાયટીઓ બનાવ્યા પહેલાંથી તારવી લેવાનું હતું !

કોયલના ટહુકાનો રિંગટોન એક મિત્રના મોબાઈલમાં સાંભળેલો. એક હોલમાં કાર્યક્રમ હતો. નેતાજી મોડા પડેલા. પણ આ ટહુકાના પડ્યાઓએ કંટાળાને જંગલના લતામંડપમાં ફેરવી નાખેલો. ને શૈશવની ગલીઓમાં સૌ લટાર મારવા નીકળી પડેલા.

કોકિલ-નરકોયલ – મીહું ગાન કે ટહુકા કરે છે ! માદા નહિ ! એ મોરી અખર પડી. માદાને આકર્ષવા છેટેલી કરીબજ્જ સરગમ જ. આપણે કોઈની કોયલને શોધવા

ગયાં, પછી રીજવવા, ભીતરથી કોઈ ટ્યુન ક્યારેય છેડી છે ? કોઈ કોભ વિના ! આપણી કોયલોને એવી વ્યસ્ત બનાવી દીધી છે કે એ ગાઈ તો શું, રી પણ શકતી નથી ખુલાશથી ! ક્યારેક માતા-પિતાનું ઊરી ગયેલું પંખી પાછું ફરે છે પિયર; પાંચ-પંદર દિવસ. ત્યારે સુકાતી ડાળીઓ હરિયાળી થઈ ઉઠે છે !

કાગડો : ખાદ્ય-આખાદ્ય ખાય; કશા બેદ વિના, પરમહંસ જાણો ! હંમેશાં ઈસ્ક્રીટાઇટ પાંખો – દેવાનાંદ જેમ – ડિસન્ટ હોળેલી – હેર સ્ટાઇલ ! ખરા બપ્પોરે, બારણે ટકોરા મારી, સોક્સ કે વોંશિંગ પાઉડર વેચવા આવેલાં, કોઈ વખાના માર્યા સેલ્સમેન જેટલું દુર્લક્ષ્ય કાગડા પ્રત્યે સેવાય. ને એ જ પંખીને પરદાદાનાં દૂતકાર્ય માટે શ્રાવ્યપક્ષમાં પૂજાય ! કેવો સ્વાર્થ !

કર્ફશ-કાણ્ણકદું સૂરે બોલે ઓદ્ધું. પણ બોલે ત્યારે કશાક મંગળની વાંદળના પણ થઈ ઉઠે. એના પૂર્વજી ‘કાકભૂણડી’ એટલે સંતપણું કાગડામાં આપમેળે ઊતરી આવેલું હશે.

કોયલનાં ઈડાં, કાગડી પોતાના માળામાં સેવે – એ સત્ય જ હોય તો ! આ ચુતુર પંખીની જાતને એની પરબ ન હોય ? કે સેવતાં-સેવતાં ઈડાં વિશે સંશય ન જાય ? આપણો તો આપણાં સંતાનો વિશે હજાર શંકાઓ કરીએ ! ભાઈનાં કે પડોશીનાં ઈડાંઓ વિશે અમંગળ વાંછીએ ! તો આપણી ધજા-પતાકા કયાંથી ફરફરે ?

સામેના જ વૃક્ષ પર કોયલનું બચ્ચું ઊછરીને, ઊરીને બેહું ‘માঁ...માঁ’નો ટહુકો કોને દેતું હશે ? યશોદાને કે દેવકીને ? રામ જાણો !

પંખીઓ મનુષ્ય જેમ જીને મોટાં થાય, સંસાર મારે, બચ્ચાં ઉછેરે, જવાબદારી નિભાવે ને પછી ઊરી જાય. નિરપેક્ષ ભાવે વિખૂટાંયે પડી જાય ! સુખ અને સમજપૂર્વક ! આપણી જેમ રે કે દુઃખનાં ગાણાં ન આલાપે ! એનાં બદલે સુરીલી તાન છેડે ! એનાં સમૃદ્ધ જીવાના ઓડકાર સમી !

આપણો એક-બે દિવસ જો પંખી થઈ શકતાં હોત તો ? હળવાંકૂલ, રાગદેખ વિનાનાં, પ્રભુનાં સાવ નિકટનાં, કશી માર્થના, અર્થના, આયાત વિનાનાં, મોકલીની ચિંતા રહિત !

તો ચાલો; શ્રી શ્રી શ્યામના સૂક્તોના સ્વરંકનોના સુખસાગરમાં શ્રુતિએ શ્રુતિએ સંમાર્જિતા જઈએ !



સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

અસમિયા કવિતા | નીલિમ કુમાર; અનુવાદ : રમણીક સોમેશ્વર

[શ્રી નીલિમ કુમાર (જ. ૧૮૮૧) અસમિયા ભાષાના સુવિભ્યાત કવિ છે. અસમિયામાં એમના દસ જેટલા કાવ્યસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. એમની કવિતાએ ભારતીય ભાષાઓમાં એક આગામું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.]

૧. સમુદ્ર

એટલે તો સમુદ્ર સૂર્ય નથી શકતો કદીયે
 સિતારાઓ સાથે આવે છે ચાંદની
 એની છાતીમાં સ્નાન કરવા
 હવાને પણ સૂવું હોય છે એની સોડમાં
 અરે ! માછલીઓ અને ધીપલાંને પણ –
 હોળીઓ અને વહાણો
 રંગે છે એની છાતીને સિન્દૂરિયા રંગે
 પણ એ તો પ્રેમ કરવા લાગ્યો છે
 પેલી છોકરીને
 જે વીજ્યા કરે છે કાંઠેથી ધીપલાં
 અને પરવા પણ નથી કરતી
 એની છાતીએ વળગવાની
 તેથી તો આ સમુદ્ર
 સૂર્ય નથી શકતો કદીયે.

૨. તમે છો એક જંગલ

તમે છો એક જંગલ જેવા
 તમારી અંદર છે ઝડ-છડવાં
 આકાશને આંબારી વેલીઓ
 તમારી છાતીમાં વહે છે ઝરણું
 તમારી છાતીમાં ખડક છે
 ખડકની વચ્ચે ઝરણું ગાય છે
 અને પછી તમારી છાતીમાં
 એ ખડક ખડક નથી રહેતો
 ગાઈ શકાય છે એની પર બેસીને
 ધરતીનું સૌથી કોમળ ગીત
 ગાઈ શકાય છે સૌથી લાંબું ગીત
 તમે કણું હતું કે લીલા છો તમે
 તમને જોવા ખીલે છે ચાંદો અને સૂરજ
 તમે પ્રાચીન છો સૂરજ જેવા

ચંદ્રા જેવા પુરાતન
 તમે નથી કોઈ રંગ
 સૌથી પહેલાં તો લીલા છો તમે
 તમને વાદળ ગમે છે
 મૂકવો છે તમારે પગ વાદળમાં
 તેથી તો વરસાદ તમને ભીજવે છે
 ક્યારેક ક્યારેક લગતાર લગતાર
 મેધમલ્હાર મેધમલ્હાર મેધમલ્હાર
 ક્યારેક હિવસો સુધી
 ભૂલી જાય છે આકાશ વરસવું
 ત્યારે બિધાવો છો તમે
 ખરેલાં પણ્ઠોના સરસરાટનો ગાલીઓ
 અને સિતાર પર રેલાવો છો
 પંખીઓનો કલરવ
 તમે કોઈના નથી
 તમે છો સ્વયંભૂ લીલા
 એક જંગલ જેવા છો તમે
 હું એ જંગલમાં
 ખોવાઈ જવા ચાહું છું.

[કિશોરકુમાર જૈનના હિંદી અનુવાદ પરથી]

કન્નડા કાવ્ય અભ્વા | કવિ પ્રો. એસ. જી. સિદ્ધરામેયાહ

અનુવાદ : હરિકૃષ્ણ પાઠક

મા

ઓ મા, જ્યાં પણ હું જાઉ
 રણકે છે તારી જીણી ઝણકતી ઘૂઘરી,
 મા, હું ફરી પાછો આવ્યો છું
 ઝજુ ને વિશાળ હદયની પાસે.
 હારેલા ને થાકેલાનો સાલી લઈ હાથ
 ભેટી લઈ દિણ્ઠી જ સૂંધી લેતી મસ્તકને
 ભરી દેતી એવી તો સભરતા —
 કે કોળિયો જ ભરી દેતો મુખ.
 દગ્ધ દેહ પરે જે શીતળતા ઝરી
 સંતતિ જે જીવનને ઘડવાનું ચહે
 વીતેલ જમાનાની જે સ્મૃતિઓ અપાર
 ખેડવું ને વાવવું ને ઊગવું ને લણવું

એક-બે નહીં એના તો તળાવથી
 વહેતાં રહે જરણાં –
 વક્ષ પરે વહાવ્યાં જે પ્રવેદનાં ગાન
 વિશ્વમાંના આઈ આઈ કરોડ જે જીવ
 જ્યેંાં તે તારામાં અને જોઈ તેમાં તને
 ભૂખ અને શરમના અજિનિંકુંડ માંઠી
 જીવન તો અસહ્ય ને અંતહીન પીડા
 કેમ કરી ભૂલું અજિન જેણે રોવડાવ્યો મને !
 પછી આવ્યો એક સાદ
 બેંચી લીધો ફેણો મને હાથ જાલી
 જેના કુળમાં ના કોઈએ કલમ ગ્રહી
 એવી એક વશેકાઈ મને મળી...
 મા, હું તો દૂર દૂર ચાલી ગયો.
 મનમાં તો ભર્યાં સ્વખનો –
 અંગમાં તો રોષ જે ના શમે એવો
 અનિશ્ચિત જીવન
 અને ચીડિયાપણું તો માત્ર નિયતિ સહુની
 અને ગુરુ પદ્ધાર્યાં ત્યાં કરવા ઉગાર
 અને ખેતરોમાં ઊભરાયાં આનંદનાં વેણ.
 સૂરી ભૌંઘ ભીની ને જીવત થઈ
 હદયના ઝીણા ઝીણા કોશ મહીં છવાઈ લીલાશ.
 વીતી ગઈ પીડાઓમાં રેલાયો પ્રકાશ
 ક્યાં હતો એ આજ સુધી ?
 હતો એ નિહાળી રહી દણિમાં
 કે દશ્યમાં ચેડ છે જે ચીજ –
 દણિનો એ ભ્રમ હતો
 કે પછી એ સરોવર જલનાં બેંચાણ ?
 ખુલ્લાણ તો થયું જાણે ખાલીખમ, થૂન્ય
 ધરાતલથી આકાશ લગી મારી જે ઊચાઈ
 એ જ તારી તો ઊચાઈ
 અહો એ પ્રકાશ આત્મસાત્ત્બયો બુદ્ધની વાણીમાં
 એનાં તેજ ને ચમકથી ઘડાઈ રહી ગાંધીનીય વાણ.
 ઓ મા,
 જ્યાં જ્યાં તું હોય છે – જ્યાં પણ જે હોય
 હુંયે થતો રહું સંદિત –
 તારી ઝીણી ઝીણી ઘૂઘરીના રણકારે.

ધારો કે આ વાર્તા છે... ‘ગુમશુદા’

રાહેશ્યામ શર્મા

વાર્તાસંચયનું નામ છે, ‘ધારો કે આ વાર્તા નથી.’ વાર્તાસર્જક હિમાંશી શેલતે આવું શીર્ષક કેમ રાખ્યું હશે ? એમના નિવેદનમાં પ્રયોજનનો પડછાયો દેખાય : ... ‘કાચી સામગ્રી આ બધી જ વાતાઓમાં મોજૂદ છે.’ આગળ કબૂલાતમાં લખ્યું છે : ‘આ વાતાઓ તરફ ધકેલનારાં પરિબળોની પકડમાંથી છૂટી શકાયું નથી. તમામ પ્રકારની, ખાસ તો નીતિમત્તા, પ્રામાણિકતા અને બૌદ્ધિક નિષ્ઠાની કટોકટીના કાળમાં જે કહેવાનો તરફડાટ જાગતો રહે છે એ જ લખાવે છે વાર્તા.’

કાચી સામગ્રી સમેત પરિબળોની અનિવાર્યતા અને અભિવ્યક્તિનો તરફડાટ વાતાના સ્વરૂપને અવરોધી શકે ? કાચી કાચી પણ કન્ટેન્ટ વિના વાતાની ઈમારત અને અનુસ્યૂત ઈંબારત (શૈલી) રચી શકાય ?

સંગ્રહની ઉમી વાર્તા ‘ગુમશુદા’ પ્ર-માણીએ. આરંભ, મધ્ય અને અંતના આંતરિક માળખામાં ફરી વળીએ.

શરૂમાં વાતાકાર અથવા વાર્તામાં વણાયેલ પાત્ર એકદમ ઓચિંતું બોલી દે છે : એ ટૂઝેડ, આખી વાત કહેવાની છે, પણ યાર તમે જજમેન્ટલ બહુ, એમાં જ જરા ખચ્કાટ છે. નહીં થવા જજમેન્ટલ, એમ ?

લેખક, ગ્રાજવા તોળી બંધ નેત્રે જજમેન્ટ જહેર કરવા રઘવાયા અગ્ર ભાવકવર્ગને પરોક્ષ ઉદ્ઘોષા હોય એમ લાગે.

ત્યાર બાદના ફકરામાં મુખ્ય ચરિત્ર સુરિયો – સુરેશ, મનિયો ઉર્ફ ધાપેલું કાટલું મનહરનો પાત્ર-પ્રવેશ. પાત્રાનુસાર ભાષાનો સિલસિલો આખી કથામાં રસપ્રદ.

સુરેશની વાઈફ એની માસીને ઘેર ઠેઠ મીરા રોડ લાંબી થઈ જતાં કહેતી ગઈ છે કે રાતે ઘેર પાછી આવવાની નથી અને એ નહીં જ આવે એની પાકી ખાતરી ‘એની કમાન પણ છટકેલી, જેમ સુરિયાની’.

સુરેશનો મિજાજ કેવો ? ‘એકદમ જલા કર રાખ કર દુંગાવાળો મૂડ.’ (વાઈફ ગઈ પણ કહેતી નથી ગઈ, મૂડ મૂડ કે ના દેખ મુડમુડ કે... !)

બિન્ધાસ દોસ્ત મનિયા મનહરે સુરેશ સુરિયાનો મૂડ સુધારવા રાતે સરપ્રાઈઝ પાર્ટી-બાર્ટી રાખી. ત્યાં ત્રણ કોલગાર્લ, સ્માર્ટ, હાઈ સોસાયટીમાં હોય એવી ભણેલી સોફ્ટિસ્ટેક્ટેડને નોંતરી પધરામણી કરેલી.

અંદરથ્ય લાગે એવું પાત્ર વાતાલેખક કોલગાર્લ અનુષેંગે જરા કડક રીતે ‘જુઓ’ પરબ ફૂજન્યુઆરી, 2019

સંભોધનથી બે વાર ટાંક્યુ-ટોક્યુ છે :

‘જુઓ, તમે નહીં ઉશેરવાની બાંયધરી આપી છે. શાંતિથી સાંભળો. પાર્ટીમાં કોલગર્વ આવે એમાં મોરાલિટી ક્યાં આવી? તમે, યાર, બૌ સુગાળવા! ’

‘બૌ સુગાળવા’ જેવા વિશેખણના વિનિયોગથી એક કંકરે બે પંખી પર વાર હોઈ શકે. નીતિમતાના ચુસ્ત ઝંડાધારીઓ પર કટાક્ષ; સાથોસાથ આડકતરી રીતેભાતે નીતિશીલોની સચ્ચાઈ...

આમ સીધી લાઈનનો પણ સુરેશ પાછો એડ્વેન્ચર ગમાડનારો. એવા ખુમારમાં પોતાની વાઈફ વગરના ફ્લેટ પર કોલગર્વને નોંતરી લઈ ગયો.

ઉપરોક્ત અદૃશ્ય પાત્ર બીજી વાર ‘જુઓ’ બોલી નીતિમૂર્તિઓને મજાની ઘમકી આપે છે :

‘જુઓ, તમે મુશીઓ વાળો નહીં,
અને મોં બગાડો નહીં.
એમ કરશો તો હું
વાત અટકાવી દઈશ.’

અને પછી સુરેશનો ‘આગે બઢોના સિજનલ પેઠે’ – ખભો થાબડી મોકલ્યો ફ્લોટવત્ત.

સાતમે માણે પહોંચેલો સુરેશ એડ્વેન્ચર કરે ક્યાંથી? બાપડાનો ‘નવો નવો એક્સપીરિયન્સ. કમસે કમ ધરમાં તો પહેલો જ. પેલી કોલગર્વેય ધંધામાં હુશિયાર નહોતી.

અદૃશાપોણા કલાકના ખાલીખમપણામાં તો બારણે ટકોરા જેવું (‘ડિગડોગ થયું.’) કી હોલમાંથી જીણી આંખે જોયું : માય ગોડ ! વાઈફ અને સાથે એને મૂકવા આવેલો માસીનો દીકરો ! સુરિયો તો જાણે ઊભેલું મહદું ! તમ્મર આવી ગયા એને.

હવે? સુરિયો ગાભરો ગાભરો અંદર દોડ્યો. પેલી છોકરીને બાવડેથી જાલીને બાલ્કનીમાં ધકેલી દીધી અને બારણું વાસી. દેતાં વાઈફ... વાઈફ બબડતો હતો એટલે પેલી સમજ ગઈ કે અણધારી વાઈફ આવી ગઈ હશે.

વાર્તાકારે, પેલા અદૃશ્ય મર્દ પાત્ર પાસે આ ઘટનાક્ષેત્રે પ્રશ્ન-પુનરપિ-કઢાવ્યો છે : ‘કેમ ઊભા થઈ ગયા? પગ અકડાઈ ગયા? આટલી વારમાં?! થાય, થાય, આણું સાંભળવાથી જરાક અજબ જેવું લાગે.

જેમને સંભોધીને અદૃશ્ય પાત્ર આ પ્રકારનું સુણાવે છે તેવા સર્વ, નીતિનાશના માર્ગે પરવરતા ભીકુજન હોવાના.

ઝામામાં ટેબ્લો :

માસીના છોકરાને વિદ્યાય કરી હાશ કરત પણ વાતોડિયા વાઈફને જટ ઊંધી જતી જેવા ચિંતાતુર સુરેશે... ટેન્શનમાં બહાર મોટો ધબાકો થયા સાથે ચીસ સુણી... વાઈફ બહાર દોડી બાલ્કનીનું બારણું ખોલી કાઢ્યું. બૂમાબૂમ, દોડાડોડ. ફ્લેટોમાં ફિટાફિટ લાઈટો.

ભાવકને સુરેશ વિશે શું થાય? તો વર્ણન છે :

‘હમણાં બોખ ફૂટશે એનો સુરિયાને જીવલોણ ડર હતો,

એને બદલે પેલી તો બાલ્કનીમાંથી ગાયબ !

વાઈફ કંઈ રાડો પાડે, કંઈ રાડો પાડે !’

બોરી એ રીતે પેલું કે ચોક્કસ કોની બાલ્કનીમાંથી આ અક્સમાત કે આપધાત થયો એની ખબર ન પે.’

પહેલાં હિયકોકની ફિલ્મો અને હવે સ્વદેશની ફિલ્મોમાં આવાં દશ્યો ખૂન-અક્સમાત-આપધાત-રહસ્યોના આધારે દર્શાવાય છે.

પણ અહીં આ કથા-અંતર્ગત અદશ્ય પાત્ર (અર્થાત્ લેખક-પ્રવક્તા)નો અભિગમ નિજ ગંભીર નિશ્ચિત સાથે નિનાદ કરે છે :

‘તમે એમ અરરર-અરરર ના કરો. આધાત લાગે એ દેખીતું છે.

છીતાં એની વાસ્તવિકતા બદલાતી નથી.’

વાર્ટિસર્જકનું આ કથન, સાહિત્યવાદના રિયાવિઝમ ભેણું ઈન્ટેન્સ મોરલ કન્સર્ન સાથે વસ્તુલક્ષી સ્વીકૃતિ સૂચાયે છે.

સુરિયાનું ચરિત્ર સુરેશ નામને પાત્ર પલટાય છે. અક્કલ કામ કરતી અટકી પરી. દિમાગ બધ, દિલનો ઉંખ બેજું બધ કરી રહ્યો. મનહર મનિયાને ફિન કરી કહી દીધું, બધું અથેતિ કબૂલ કરી દેવાનું. મનિયાએ પરિસ્થિતિનો તાળો મેળવી કોઠાડાચા નીભરની જેમ દોસ્તીદાવે આશ્ચર્ય કરવા કહી દીધું... જસ્ટ ફરગેટ આઉટ ઈટ. આપણે હેલ્પલેસ. તારો વાંક નથી... સુરેશની વાઈફ પણ સુરિયાના દોષને માની લઈ આપધાત કરે એવી છે વગેરે વગેરે...

વા-ર-તાનો (ટર્ન ઓવ ધ સ્કૂ ?) વળાંક લેખક, રેલવેસ્ટેશને ફોટા ચોંટાડ્યા છે ત્યાંનાં સફળ ચિત્રણથી દેખાઈ શક્યાં છે.

‘અમે એટલે સુરેશ અને મેં. મિસિંગ. ગુમશુદા. હિંદી અને અંગ્રેજ બેયમાં’...

આ જ્ઞાહેરખબર જોયા પછી સુરેશ મુંગોમંતર થઈ ગયો છે,

કશો રોગ લાગુ પડ્યો હોય એમ ધોળોધળ્ય.

‘ગુમશુદા’ શબ્દ બાદ ‘મુંગોમંતર’ ‘ધોળોધળ્ય’ જેવા શબ્દો વાર્તાનાયકની ‘ગિલ્ટ’-સેન્સ છીક બે બાઈઓના (વાઈફ આપધાત કરે તે અને પડતું મેલી મરેલી કોલગર્લના) મોતની જવાબદારી સુધી પ્રસરી વળે છે. એની સામે સુરેશ સાચું બોલવાની તાકાત દેખાડી ના શકે તો ‘બાયલો’ કહેવાય.

કશીકશ આટલી મનસરહદે દોડી જાય છે : જરા અમથી બાબતમાં સાચેસાચું ન બોલાય તો ખૂન પરી આપણા જીવવામાં !

સુરિયો રોજ મોબાઈલ લઈને બબડે છે. આજે તો ફોન કરી દઉં છું... આજે રાતે તો નક્કી...

ત્યાં પ્રોટેગ્નિસ્ટ-પ્રવક્તા સમું પેલું અદશ્ય અંતઃકરણભૂત પાત્ર ભાવક-વાચકને જાણે સંબોધી ઢંઢોળે છે :

‘તમે પણ એમ જ માનો છો ને કે એંકો કે બન્યું તે કહી દેવું જોઈએ ?

છતાં સુરિયાએ આજ લગી પેલો નંબર જોડ્યો નથી !

અમનેય નવાઈ લાગે છે કે આમ કેમ !

જો કરવો જ હોય ફોન, તો કેટલી વાર ?

‘સાંખું સાચું બોલવામાં આટલી બધી મુસીબત હોય, એમ ?

આવડી

અમથી

વાતમાં પણ...?’

‘ગુમશુદા’ વાર્તાના અન્તમાં ‘મિસિંગ’ નીતિમત્તા છે, સાચું ભલે માથું ખંજવાળવું પડે એવું ‘સાંખું’ લાગે તેવી મુસીબત હોય, પરંતુ વાર્તાકારનો માસ્ટરપીસ સ્ટ્રોક તો અંત્ય ચાર શબ્દોમાં જ ચમકી ઊક્યો છે પ્રશ્નચિહ્નન સાથે : આવડી અમથી વાતમાં પણ... ?

ત્રણ ટપકાં (ડોટ્સ)ના છેડે ઊભો રાખેલો પ્રશ્ન ‘અમથી વાત’ને જોડુકી જવાબદારીવાળા સત્યની દિશા નિર્દેશ છે.

પ્રસ્તુત વાર્તાની સામગ્રીમાં, વિશિષ્ટને વ્યાપક સ્તરે સવાલને રમતો મેલવાની પ્રક્રિયા પોતે જ એક અનોખું ફોર્મ રચી આપે છે.

‘ગુમશુદા’ શબ્દ ઉપરથી શાયર ખુમાર બારબંકવીનો એક શેઅર અહીં જુદી પણ જાણવાજોગ દાણી પૂરતો પ્રસ્તુત છે :

કિસી ગુમશુદા કી તલાશ મેં મેરી સારી ઉમ્મ ગુજર ગઈ

મગર ઈતિફાક તો દેખિયે કિ ન અપને હિલ પે નજર ગઈ !

વાતકલાનો આકાર મિસિંગ ના કરવા બદલ

હિમાંશી શેલતને સલામ... .



ગ્રંથાલયમાં પુસ્તક રિન્યુઅલ માટે ઈમેઇલ આઈડી

ચી. મં. ગ્રંથાલયના વાચક-સભ્યો વાચન માટે ઈશ્યુ કરાવેલાં પુસ્તકોને ઈમેઇલ દ્વારા રિન્યુઅલ કરી શકે એ માટે એક ઈમેઇલ આઈડી તૈયાર કર્યું છે. આ ઈમેઇલ એડ્રેસ ઉપર એક ટેસ્ટ મેઇલ કરવાથી રિન્યુઅલ માટેનું નિયત ફોર્મેટ આપને મોકલવામાં આવશે. તો આ સેવાનો ચોક્કસ લાભ લો. આ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : chimgranthalayagsp2018@gmail.com

બાળક અને બાળસાહિત્ય – એક દેણીપાત

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

હુનિયામાં કેટલીક દેવી લાગે એવી જોડીઓ હોય છે. એમાંની એક તે બા-બાળકની જોડી. બાના કારણે બાળક અને બાળકના કારણે બા. બંને એકબીજાથી સિદ્ધ અને સમૃદ્ધ કવિ ઉમાશંકર જોશીના શબ્દો પ્રયોજને કહું તો બાળક તો, ‘સૃષ્ટિબાગનું અમૂલ ફૂલ.’ બાળકનો માસૂમ ચહેરો જોતાં જ હેત ઊભરાય છે હૈયામાં તેમ જ ચૂમવાનું મન થાય છે હોઠને ! બાળકોની હુનિયા તો સદાબહાર ! હાલરડાં સાંભળતાં સાંભળતાં પોઢવાનું અને પ્રભાતિયાં સાંભળતાં સાંભળતાં ઊઠવાનું. રમતાં રમતાં જીવવાનું અને જીવતાં જીવતાં રમવાનું. બાળવિશ્વના આકાશમાં સૂરજ આવે છે ‘દાદા’ થઈને અને ચાંદ આવે છે ‘મામા’ થઈને ! આપણાને તો બાળકોની આંખે હુનિયાને જોવાનો તથા સાંભળવાનો, રમતની રીતે હુનિયાને માણવાનો અવસર મળે – લહાવો મળે તોયે ધન્ય ! બાળકને ગોદમાં લઈ તેને રમાડતાં રમાડતાં, બાળકૃષ્ણના ચરણમૂત સમી એની ચરણરજીથી જ્યારે મલિન થવાય ત્યારે ધન્ય થવાનો – રમણરેતીમાં લેટ્યાનો – પાવન થવાનો ભાવ આપણામાં જાગે છે, જેવો કવિ કાલિદાસે ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ભ’ નાટકના સાતમા અંકમાં વર્ણિયો છે. (ધન્યાસ્તદઙ્ગરજસા મલિનીભવન્તિ !)

આપણો આ વાસ્તવિક હુનિયામાં પ્રવેશ થયો હોય છે વામનની રીતે, શિશુ સ્વરૂપે. પદીથી વયવૃદ્ધિના અનુસંધાનમાં કિશોર, તરુણ, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ જેવા અવસ્થાના – ‘વિરાટ’લક્ષી દિશાના વિવિધ તબક્કાઓ અનુભવમાં આવે છે. આપણાને અવારનવાર શિશુ કે બાળક થવાની ભાવના થઈ આવે છે. (એને કોઈ ધાવણી ધાવવા જેવો ભાવરસ કે ભાવનારસ કહે તો વાંધો ન લેવો !) આપણાને આપણું બાળપણ ફરીથી જીવી લેવાનો ભાવ થઈ આવે છે. એ ભાવના બળે જ બાળસાહિત્યના બગીચામાં આમતેમ લટારો મારી લેવાનું ગમે છે. ‘પહેલીમાંનો પહેલો અક્ષર’ તો ‘બા’ જ. ‘બા’ ‘બા’ બોલતાં ભાવન(અક્ષર)નીય બહાર – પાર પહોંચી જવાનું બને તો તો ભયો ભયો !

બાળકને ચાહતાં ચાહતાં હુનિયાને ચાહતાં થવાય તો તો ઉત્તમ. એ કીમિયો જરી શકે નરવા ને ગરવા બાળસાહિત્યમાંથી. બાળસાહિત્યનું ભાવન તેમ જ સર્જન તેથી જ આવકાર્ય અને તે શ્રેષ્ઠ પ્રતિભાશાળી સર્જકો દ્વારા સધારું રહે એ ઈચ્છનીય છે.

બાળકો પ્રભુના પયગંબરો મનાય છે તે તો સમુચ્ચિત છે જ. મને તો બાળકમાં જ પ્રભુને જોવાનું ગમે છે. એ સંદર્ભમાં વર્ષો પહેલાં (૧૯૭૨ પૂર્વે) ‘શિશુ’ નામની એક કાવ્યરચના થઈ હતી, જે આ પ્રમાણે હતી :

શિશુ

હરિ હે ! કેમ કરીને રે નાનાં બે નેણમાં માયાં ?
હરિ હે ! કેમ કરીને રે એને રોમે રોમ છવાયા ? –

ગુલાબની દલ-પાંખડી સમા કોમળ જેના પાય,
જાણે નહીં પથ હોય કેવો ને પગલી કેમ રચાય !
એવા એના પાયમાં તારા રાહ રે કેમ ધૂપાયા ? –

પ્રભાતનું પય-નેજ તે આછી ટશર મૂકે હોઈ !
ફરી ફરીને સ્વિમ્યત રમે ત્યાં કરતું દોટાંડોટ !
વાણી નહીં જ હોઠને, તહીં કેમ ગીતે છલકાયા ? –

કિરણગૂંથાં ગુલ સમોવડ ચમકે જેના ગાલ,
વાયરાનુંયે વળી વળીને વરસી આવે વ્હાલ !
કાળજડાના કકડે એની તાત ! ઘડી શું કાયા ? –

(પવન રૂપેરી, ૧૯૭૨, પૃ. ૭૪)

આમ, બાળક એટલે ભગવાનની પ્રસન્ન સર્જકતાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ. એ બાળદેવતા જ બાળસાહિત્યની સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિના ઈષ્ટદેવતા. (બાલદેવો ભવ ૧) એ બાળસાહિત્યનું સર્જન આપણી સત્ત્વવૃદ્ધિ તેમજ સત્ત્વવૃદ્ધિમાં ઘણું ઉપકારક થઈ શકતું હોય છે. બાળસાહિત્ય દ્વારા બાળકનું મનોરૂંજન ને મનોધંતર તો થાય જ છે, તે સાથે આપણામાંનાં બાળકનોએ આહ્લાદક મનોવિકાસ સધાતો રહેતો હોય છે. બાળકો આપણા બાળસાહિત્યના સર્જનને રમકડાની રીતે હોંશે હોંશે સ્વીકારે એમાં આપણી ચરિતાર્થતા. આપણી બાળસાહિત્યની કૃતિ પ્રકૃતિના ખોળો, સંસ્કૃતિની છત્રછાયામાં ઊછરતા-રમતા બાળકને માનવતાના પ્રીતિમાધુર્યનો સ્વાદ ચખાડે – એ માટેનો નાદ જગાડે એમાં જ આપણી બાળસાહિત્યના સર્જકો તરીકેની કૃતાર્થતા ! આપણે બાળદેવતા સાથે બાળમુકુન્દનેય મનસા સ્મરણવંદના કરીને વિરમીએ. (બાલ મુકુન્દ મનસા સ્મરામિ ૧)*

* કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાડેમી દ્વારા સમાયોજિત ૨૦૧૮ના બાળ-સાહિત્યપુરસ્કારના પ્રસંગ માટેનું વક્તવ્ય.



સાભાર સ્વીકાર

બાળસાહિત્ય

શબ્દ પાઇળ શબ્દ નટવર પટેલ, ૨૦૧૭, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ,
પૃ. ૩૨, રૂ. ૫૫ શબ્દોની લૂમ નટવર પટેલ, ૨૦૧૭, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ,
પૃ. ૩૨, રૂ. ૫૫

ગુજરાતી સાહિત્યનો વર્તમાન અને પહેલા યુગનું સ્મરણ*

રમણ સોની

આ ખુશનુમા સવારે, આ વિશાળ દેશનાં નજીકનાં તેમજ દૂર દૂરનાં સ્થળેથી પણ આવેલા, આટલા બધા ઉત્સુક સાહિત્યરસિકોની સાથે વાત કરવાનો આનંદ, તથા નવા વાતાવરણનો એક રોમાંચ અનુભવું છું. ઘણાં વર્ષોથી પ્રવૃત્તિશીલ આ સંસ્થા - ગુજરાતી લિટરરી એકેડ્મી ઓફ નોર્થ અમેરિકા - ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના લગાવથી અને સાહિત્ય પ્રત્યેના આદરથી પ્રેરાઈન ચાલે છે એટલું જાણું છું. જો કે એના પ્રમુખ શ્રી રામભાઈ ગઠવીને અને અહીંના અન્ય મિત્રોને હું પહેલી જ વાર મળી રહ્યો છું. થોડાક મહિનાઓથી ફેન પર ચાલેલી વાતથીતોમાં રામભાઈનાં સૌજન્ય અને મૈત્રીભાવનો અનુભવ થયો છે. જેમનાં નામ અને સાહિત્યકારોથી હું પરિચિત હતો એવા અશોકભાઈ મેધાણી, નટવરભાઈ ગાંધી, વગેરેને પણ મળી રહ્યો છું પહેલી વાર. પરંતુ આપણે ત્યાં શ્રુતપૂર્વનો પણ મોટો મહિમા છે એટલે પહેલાં શ્રવણ અને પછી દર્શન એ કમે વિકસિત થયેલા આ પરિયોનો પણ એક વિશેષ સ્વાદ અનુભવું છું. અહીં નિવસતાં ને સામે બેઠેલાં મિત્રોમાંથી કવિ પન્નાબહેન નાયકને પહેલાં મળેલો એનું મધુર સ્મરણ છે.¹ મિત્ર બાબુ સુથાર અને મનીખા જોશી તો હજુ જાણો ત્યાંનાં જ હોય એવાં નિકટનાં લાગે છે.

કોઈ મને પૂછે રામભાઈ, કે શું ચાલે છે ગુજરાતના ગુજરાતી સાહિત્યમાં, કેવો છે સાહિત્યનો સામ્રાતકાળ ? – તો હું કહું કે ગુજરાતી સાહિત્યજગત આમ તો ઘણું ગતિશીલ છે, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રસન્નતાથી ધમધમે છે. અધિવેશનો, પરિસંવાદો, સંમેલનો, સમારંભો, પર્વો, વગેરે મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે – અને એમાં ક્યારેક વળી શ્રવણીય વક્તવ્યો પણ સાંભળવા મળે છે. લેખકોને વિવિધ પ્રકારના અવોર્ડો પણ આપાય છે અને પારિતોષિકો તો મોટી સંખ્યામાં આપાય છે – ક્લાન્ડાંક બેવડાય પણ છે. બને એટલાં પ્રકાશિત પુસ્તકોને અને લેખકોને પારિતોષિકોથી આવરી લેવાની ચીવટ અને નિષ્ઠા એમાં દેખાય છે. સામયિકો ચાલે છે – વાચકો પર ચાલે છે એથી વધુ લેખકો માટે ચાલે છે. એના સંપાદકો એકંદરે ઘણા ઉદાર છે, એટલે લેખકોને નિરાશ થવું પડતું નથી. લખાતું જાય છે એ બધું લગભગ છિપાતું રહે છે. પુસ્તકો ઘણાં છિપાય છે – એમાં હજુ પણ થોડાંઘણાં ઉત્તમ કક્ષાનાંય હોય છે. એવાં પુસ્તકો અલબત્ત થોડાંક વેચાય પણ છે ને લેખકો પોતાના મિત્રોમાં મોકળાશથી વહેંચે છે એથી પણ પ્રકાશકને ટેકો મળે છે.

આપને થશે કે સામ્રાતનું આવું વર્ણન શા માટે ? પણ આ વિનોદની પાછળ અકળામણની એક પીડા છે. ઉપરથી પ્રસન્નતા અને પ્રવૃત્તિથી ભરેલા આ સારની નીચે એક મંદયુગ પ્રસરી રહ્યો છે ગુજરાતી સાહિત્યમાં – સત્ત્વશીલતાની મંદીનો. ઉત્તમ

*ગુજરાતી લિટરરી એકેડ્મી ઓફ નોર્થ અમેરિકાના ૧૧મા દ્વિવાર્ષિક સંમેલન - ન્યૂ ઝર્સીમાં, ૨૦૧૮ની ૮મી સપ્ટેમ્બરે કરેલું મુખ્ય વક્તવ્ય – સંક્ષેપ અને સંમાર્જન સાથે.

સર્જન અલબત થાય છે. વાતાવિભનમાં, ચરિત્રવેખનમાં, પ્રવાસલેખનમાં કેટલાક નવા અવાજો ઊપરથી હોય છે. ટૂંકી વાર્તા એક સાતત્યથી ગુજરાતીનું ઉત્તમ સાહિત્યસ્વરૂપ નીકરણું છે – એ સંતોષનો જ નહીં, તૃપ્તિનો અનુભવ પણ કરાવે છે. પરંતુ સાહિત્યલેખનમાત્રમાં અથ્વ ઉત્તમની સામે બહોળી મધ્યમભરતા એવી ખસી આવી છે કે એ દોટમાં સર્જના કરતાં મહત્વાકંક્ષા આગળ નીકળી ગઈ છે. એક વિલક્ષણ બાબત એ છે કે આજે પણ ગઈ પેઢીઓના, વયવરિષ લેખકોની કૃતિઓ જ વધુ ઉત્તમ, વધુ ધ્યાન જેંચતી રહી છે; અહીં અમેરિકાના ગુજરાતી લેખકો અંગે પણ એ જ સ્થિતિ છે – યુવા લેખકોની પેઢી એની ઉત્કૃષ્ટતાથી, એના તેજથી વર્તમાન સમય પર છવાઈ જવી જોઈએ એ ઈષ દશ્ય સુલભ બનતું નથી.

ભારતીય સાહિત્ય અકાદેમી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી, દરેક ભારતીય ભાષામાં, ત્પ વર્ષથી નીચેના ઉત્તમ સર્જક માટે યુવાપુરસ્કાર આપે છે. ગુજરાતીમાં એની ચયનસમિતિઓમાં રહી ચૂકેલા અભ્યાસીઓમાંથી કેટલાંકની મુંજવણ એ રહી છે કે તેજસ્વી સશક્ત યુવાસર્જક શોધવાનું કામ વિકટ બનતું જાય છે – એની પસંદગી, પ્રસન્નતાને બદલે કંઈક સમાધાની અસંતોષથી કરવાની થાય છે. ભૂતકાળમાં નજર ફેરવતાં ઉપની વય સુધીમાં પ્રતિભાની ને સર્જનતાની ઘૃતિ બતાવનાર કેટલા બધા ગુજરાતી લેખકો સ્મરણમાં આવી જવાના ! પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે આજે વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજી જેવાં ક્ષેત્રોમાં નાની વયે મોટી શક્તિ અને સિદ્ધિ દાખવનારનું પ્રમાણ વધું છે તો સાહિત્યમાં એથી વિપરીત સ્થિતિ શા માટે ?

આવી સ્થિતિ ઊભી થવાનાં ઘણાં કારણોમાંનું એક એ છે કે નવોદિત લેખકોને જે પ્રોત્સાહન અપાય છે એમાં સારાસારવિવેક જળવાતો નથી. વરિષ લેખકો-વિવેચકો નવા લેખકોને માત્ર શુભેચ્છાઓ જ આપે ને જરૂરી ટકોર સુધ્ધાં ન કરે એવી મીઠી સ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉમાશંકર જોશી કે નિરંજન ભગત જેવાને એમનાં પ્રારંભિક લેખનો માટે જે આકરાં પ્રતિભાવો-પ્રતિક્રિયાઓનો સામનો કરવાનો આવેલો, કે હજુ તો બેત્રાણ દાયક પહેલાં, વિદ્યા અને સાહિત્યનાં ક્ષેત્રે આગળ આવી રહેલાં નવ-લેખકોને માર્ગદર્શકો, વિવેચકો, સંપાદકોનાં આકરાં ધોરણો પાર કરવાનાં થતાં, એની સરખામણીએ આજે નવ-લેખકોને માટે સ્વીકૃતિ (રેકન્જિશન) ખૂબ સરળ અને સસ્તી થઈ છે. સામયિકોમાં અને છાપાંમાં પુસ્તકો વિશે લખતા વિવેચકો/વરિષો સરેરાશ અને નબળાં પુસ્તકોની પણ પ્રશંસા કરવાનું પસંદ કરે છે. નવા લખનારની સામે કોઈ પડકાર, કોઈ ચેલેન્જ રહ્યાં નથી એને કારણે સાહિત્યલેખન જીણો કે સાહિત્યસાધનાની અવેજીમાં ચાલ્યા કરે છે.

આજની સૌથી વધુ મુંજવણારી બાબત એ છે કે વાચનરસનો બલકે વાચનની વૃત્તિનો જ ડ્રાસ થતો જાય છે – અહીં અમેરિકાના ગુજરાતીઓમાં જ નહીં, ત્યાં પણ એવી ઉદાસીનતા વ્યાપક બનતી જાય છે. સાહિત્યનો વાચકવર્ગ નાનો ને નાનો થતો જાય છે. સાહિત્યના રસિકો જ નહીં, સાહિત્યના લેખકો પણ વાચકો મટતા જાય છે. ચારપાંચ વર્ષ પહેલાં, *The Hindu*માં, એક અભ્યાસી કોલમિસ્ટ સુરેશ કોહલીએ એક

પ્રશ્ન ઉદાહેરલો કે સાહિત્ય-સામયિકો કેમ ચાલતાં નથી, કેમ એમને ગ્રાહકો મળતાં નથી? અને કહેલું કે વાચકસંખ્યા જ ઘટતી રહી છે, લેખકો સુધ્યાં એકબીજાનાં લખાણો વાંચતા નથી – 'Our creative writers are notorious for not reading each-other'. [એટલે કે ધારી ભારતીય ભાષાઓમાં પણ આ સ્થિતિ વ્યાપક થતી જાય છે.]

એથી હવે, ક્યારેક તો એવી બીક લાગે છે કે વાચકો કરતાંથી લેખકોની સંખ્યા વધી ગઈ છે. અંગેજ દ્વારા વિશ્વસાહિત્યના વાચન-પરિશીલનથી ને ગુજરાતીના સમૃદ્ધ સાહિત્યવારસાના સેવનથી લેખકોના જો પુષ્ટ થઈ હશે તો જ આપણને ઉત્તમ વિદ્યધ સર્જકો-લેખકો મળશે. પણ આચાર્ય મમ્મટની ને એલિયટ જેવાની વાતો કોણ કાને ધરે છે? આપણો લેખક જો વાચક બન્યા વિના જ લેખક બનવા ધસી જશે તો નૈસર્જિક સર્જકશક્તિના આગિયાના ચમકારાથી આગળ જવાનું શક્ય નહીં બને – એ અત્રના ને તત્ત્વના સૌ નવોદિત લેખકમિત્રોએ ગાંઠે બાંધવા જેવું છે. અને એક વાત મારે ખાસ ઉમેરવી છે કે ઉત્તમ વાચનનો જે આનંદ છે એ સર્જનના આનંદથી જરાય ઉત્તરતો આનંદ નથી.

બીજું, જેમનો તો વ્યવસાય જ વાંચવા-લખવાનો છે એ સાહિત્યના શિક્ષકો-અધ્યાપકોમાં પણ વાચનરુચિનો મંદાનિ પ્રસરી રહ્યો છે – વાંચ્યા વિના સાહિત્ય લખી શકાય છે એમ વાંચ્યા વિના વર્ગમાં સાહિત્ય વિશે બોલી પણ શકાય છે એ આજની વિલક્ષણ વાસ્તવિકતા છે. અધ્યાપકો વિશે હું કંઈ વધુ બોલીશ તો એમાં અમારી જ-મારી અને સામે બેઠેલા બેણણ વરિષ્ઠ અધ્યાપકોની – આખરૂ હું હાલ તો એટલા સમાચાર આપીને અટકીશ કે અત્યારે અધ્યાપકો વાચનકાર્યને બદલે સંશોધનકાર્ય કરવામાં વસ્ત છે. પોતાને ખપનું હોય તે ગમે ત્યાંથી, ગમે તે રીતે 'શોધી' કાઢીને કોરા કાગળો પર છાપેલા કાગળો ચોંટાડી રહ્યા છે. અંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલા અધ્યાપકો સમજ અને સજજતાથી વિદ્યાકાર્ય કરી રહ્યા છે પણ એકંદર યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાનું તેજ ક્ષીણ થતું જાય છે – વાચન-અધ્યયન-વૃત્તિના અભાવે બધું ધૂંધણું કરી મૂક્યું છે.

સૌથી કપરી, બલકે ચિંતાપ્રેરક બાબત એ છે કે ગુજરાતીભાષીઓની છેક નવી પેઢી સાહિત્યથી તો ઠીક, ગુજરાતી વિપિથી પણ અપરિચિત થઈ રહી છે – એક વિલક્ષણ પ્રકારની નિરક્ષરતાની, ઈલ્લાલિટરસીની વિપરીત સ્થિતિમાં આપણે મુકાઈ ગયાં છીએ જાણો. અહીં પરદેશમાં તમે આ અંગે જે ચિંતા કરો છો એવી ચિંતા ત્યાં પણ વ્યાપક થતી જાય છે. મંદ થતી વાચનવૃત્તિ કરતાં પણ આ વાચન-અક્ષમતા વધુ મોટો પ્રશ્ન બની રહી છે. એ નિવારવા માટે હવે, પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજિયાત ગુજરાતી દાખલ કરવાનો નિર્ણય થયો છે એ સારું ચિન્હ છે પરંતુ એ કેવળ ઔપચારિક બની રહેવાને બદલે વધુ વાસ્તવિક ને નક્કર રૂપનું બને એ માટેની ચર્ચાઓ થવી જરૂરી છે.^{1/2} બોલાતી અને લખાતી ગુજરાતી ભાષાના આ મહત્વના પ્રશ્નોને હવે સાહિત્યના મંચોએ, સાહિત્યની ક્ષેમકુશળતા માટે પણ, અન્ધ્રિમતા આપવી પડશે.

પરંતુ આપણા બૌદ્ધિકો, શિક્ષકો, લેખકોમાં પણ ગુજરાતી ભાષાની પાયાની

કાળજીનો અભાવ, લેખન-મુદ્રણની શુદ્ધિ અને ચોકસાઈ પ્રત્યેની ઉદારીનતા જોવા મળે છે. સામયિકોમાં, પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકોમાં – પાઠ્યપુસ્તકો સુધ્ધાંમાં – ભાષાનું ઘણું શિથિલ રૂપ જોવા મળે છે. જોડણીની, વાક્યરચનાની બેકાળજ જાણે બધાંને કોઈ પડી ગઈ છે. આપણા ઘણા લેખકો-સંપાદકોને, ગુજરાતી ભાષાની જે અગત્યની ઓળખ ગણાય એ અનુસ્વાર ક્યાં આવે ક્યાં ન આવે એનોય સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી.² અંગેજમાં જોડણીદોષ ને વાક્યરોષ શરમજનક ગણાય છે. પણ ગુજરાતીમાં એવા દોષ થતા જાય છે એ અંગે શરમ અનુભવવાની પ્રથા પણ જાણે કે બંધ થઈ ગઈ છે ! બધું ઠેડે કલેજે ચલાવી લેવાય છે. આને હું ભાષા અંગેની સંવેદનશીલતાનો અભાવ ગણું છું.

ગુજરાતી સાહિત્યજગતના વર્તમાનનો એક બીજો લક્ષણવિશેષ નિર્ભક્તિનાના, સ્પષ્ટવક્તવ્યના ને લેખકના મૂળભૂત ગૌરવના અભાવ અંગેનો છે. પરિસ્થિતિઓ સાથે એક પ્રકારની સમાધાનવૃત્તિનું શાણું ઠાવકાપણું, તેમજ ક્ષુલ્લક લોભ-લાભ-વૃત્તિ જાણે ધર કરતાં જાય છે. આપણા ભૂતકાળીન સાહિત્યમાં, અરે હમણાં સુધીના પૂર્વસાહિત્યમાં જોઈશું તો ભાષાસાહિત્યની અસ્મિતાનું ને એની શ્રેષ્ઠતાનું જતન કરવા તત્પર એવી વિધાયક ને મક્કમ સ્પષ્ટભાષિતાનાં દાખાંતો મળશે. પણ આપણા મોટાભાગના વર્તમાન સર્જકો-વિવેચકો-વિધાવિદો ભાષા-સાહિત્યનાં ઉત્તમ મૂલ્યો વિશે પણ બહુ આગ્રહી નથી. ધોરણોના ધોરણાં અંગે મોભાદાર વરિઝો પણ ચ્યુપ છે. પદનો, પ્રતિષ્ઠાનો અને પારિતોષિકો સુધ્ધાંનો લોભ નવીનોમાં જ નહીં, કેટલાક વરિઝોમાં પણ છે. લેખક તરીકેના ગૌરવને, સ્વમાનના અને સ્વાયત્તતાના આગ્રહને બાજુઓ મૂકીને લાભ મેળવવાની કૃપણતાને વશ થવામાં, ક્યારેક સાહિત્યસત્તાધીશોના તો ક્યારેક ધર્મસત્તાધીશોના શરણે જવામાં એમનું શાણપણ વિરભી રહે છે.

આ બધું જણાવતાં મને અસુખ થાય છે પણ સાહિત્યિક ગણાતી પ્રવૃત્તિઓના ને ઉજવણીઓના ઉદ્ઘોષોની નીચે આવી ચિંતાજનક ખોખલી સ્થિતિનું નિર્માણ થતું રહ્યું છે એ અંગે સ્પષ્ટપણે કહેવું એ પણ એક કર્તવ્ય છે. આપણી સૌની આવી સભાનતા જ કદાચ આવી નિરાશાજનક સ્થિતિમાંથી ઊગરવાની કોઈ દિશા સૂચવી શકશે. આવી વિષમ વર્તમાન પરિસ્થિતિના પ્રસંગે એની સામે કંઈક તુલના રૂપે હું હવે ગુજરાતી સાહિત્યના, અવચ્ચિન ગુજરાતીના પહેલા યુગની³ કેટલીક ગૌરવભરી ને આનંદદાયક બાબતો સૌની સામે મૂકવા માગું છું.

□

આપણો એ પહેલો યુગ નવાં પગલાં માંડવાનો, નવી સાંસ્કૃતિક જાગૃતિનો ને કેટલાંક સામાજિક-ધર્મિક પાસાંની સુધારણાની ઝુંબેશનો હતો એટલે એ સાહિત્યલેખનમાં મુખરતા હતી – કલામૂલ્યની ઊણપો હતી. એ લેખકોની સર્જનશક્તિ મધ્યમ હતી. પરંતુ એ લેખકોએ કેટલાંક એવાં કામ કર્યા હતાં કે એ ભાષાના ગૌરવની, સાહિત્ય પ્રત્યેના લગાવની, વક્તિ અને લેખકની સ્વ-માનશીલતાની તથા ભાષા-સાહિત્ય અને સમાજ-સંસ્કૃતિ પરત્વેની મૂલ્યનિષ્ઠાની દણિએ આજે પણ આપણને ચિયાતાં લાગે ને આશ્રયચક્રિત કરે એવાં હતાં. એમાંથી કેટલાંકની, આટલા સમયમાં થઈ શકે એટલી વાત કરીશ.

કવિ તરીકે સાધારણ ગણાયેલા દલપત્રામ વિચારક તરીકે ચાર્ટિયાતા હતા. એમનાં કવિતા-નાટકથી આપણે પરિચિત હોઈએ પણ એમનું એક પુસ્તક ‘દૈવજ્ઞાર્પણ’ (૧૮૭૩) ભાગ્યે જ આપણા ધ્યાનમાં આવ્યું હોય. એમાં દલપત્રામ માત્ર સુધારક નહીં, એક બુદ્ધિનિષ્ઠ વિચારક પણ દેખાય છે. નાના નાના પ્રસંગો દ્વારા આ પુસ્તક જ્યોતિષીઓની અવિશ્વસનીયતાને ઠાવકા રમૂજથી સૌની સામે, અરીસાની જેમ, ધરે છે. પુસ્તકનો નિષ્કર્ષ એ છે કે – દલપત્રામ લખે છે કે, ‘આપણા જોશીઓ ટીપણું જોઈને ગ્રહનક્ષેત્રો વિશે કહે છે પણ આકાશમાં એ ગ્રહનક્ષેત્રોને ઓળખી બતાવી શકતા નથી.’ પુસ્તકમાંનો એક નાનકડો કિસ્સો જોઈએ : જ્યોતિપણાંનો એક વિદ્યાર્થી સાત વર્ષ સુધી એક નામીચા જોશી પાસે વિદ્યા શીખ્યો ને પછી વ્યવસાયી જોશી તરીકે જાણીતો થયો. એવામાં એક ખેડૂત એની પાસે આવ્યો. કહે, મહારાજ, અમારી વસ્તુ ચોરાઈ છે. જોશીએ પ્રશ્નકુરળી મૂકી તો કુંભ રાશિ આવી. એમનું શાસ્ત્ર કહેતું હતું – ‘કુંભે તુ મૂખકશ્ચૌરः’. એટલે ભાઈ, તારી વસ્તુ ઉંદરે ચોરી છે.’ પેલો ખેડૂત કહે, ‘પણ મહારાજ, મારો તો બળદ ચોરાયો છે.’!

દલપત્રામે ભાષા અંગેના પ્રેમાદરથી પ્રેરાઈને મરાઠી રાજદરબારમાં ‘રૂડી ગુજરાતી વાણીરાણીનો વકીલ છું’ એવો ગૌરવોદ્ઘાર કરેલો એ તો જાણીતું છે પણ જે નથી જાણીતું તે એ છે કે સાહિત્ય અને વિદ્યાની અચરજભરી સૃષ્ટિના અનુભવ માટે અંગ્રેજી ભણવું જોઈએ એવી વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકોને શુભેચ્છા આપતી વખતે એમણે શીખ આપેલી કે પહેલાં ગુજરાતી પાંકું કરજો – ‘ગુજરાતીના સારા જ્ઞાન વિના અંગ્રેજ સારું ન આવડે.’^૫ પહેલી ભાષા પરનું પ્રભુત્વ બીજી ભાષા શીખવામાં કેવું ઉપયોગી થાય એવું કોઈસૂઝીથી એ જાણતા હશે. એક બીજી અજાણી ને મહત્વની વાત એ છે કે ગુજરાતીની જોડણીની અરાજકતા નિવારવા માટે એમની ભલામણથી હોપે ૧૮૬૮માં એક ઠરાવ કરાવેલો ને ઈ. ૧૮૬૮માં એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટે લેખકો-શિક્ષણકારોની એક સમિતિ કરાવેલી, એમાં પણ દલપત્રામ એક સભ્ય હતા.^૬ ઈ. ૧૮૬૮નું એ વર્ષ, ગુજરાતીનો જોડણીકોશ કરાવનાર ગાંધીજીનું જભવપ્ર હતું એ પણ એક આકસ્મિક સુયોગ ગણાય.

દુર્ગારામ મહેતાજ તો દલપત્રામથી પણ પહેલાંના શિક્ષક-સુધારક હતા. દલપત્રામનો સુધારો સમજાવટભર્યો હતો પણ દુર્ગારામ તો બહુ જ આકમક રીતે સક્રિય હતા. લખાણોથી કે ભાષણોથી જ નહીં પણ મુલ્લા યોકમાં આવીને એમણે ધુતારાઓ, મધારીઓ, મંત્રતંત્રવાળાઓ, સાધુબાવાઓને પડકાર ફેંકેલા. એમની આ નિર્ભિક સાહસિક કામગીરીથી પ્રસન્ન થઈને ફાખસે એમને એવોઈ માટે કહેણ મોકલેલું ત્યારે દુર્ગારામે વિવેકથી પણ સ્પષ્ટપણે કહેલું કે, લોકો પોતાના અંતઃકરણમાં એલકાબ આપે છે એની કિંમત મારા મનમાં વધારે છે. જાહેર એલકાબની મારી ઈચ્છા નથી. એવોઈ પાછો ઠેલનારાઓમાં દુર્ગારામ સૌથી પહેલા ગણાશે.

બદ્ધ સાધુબાવાઓનાં કોભાંડ આજે જાહેર ચર્ચામાં છે ત્યારે છેક દોઢસો વર્ષ પહેલાં ‘સત્યપ્રકાશ’ નામના એક સામયિકે એના પહેલા જ અંકમાં, બહુ આકરી ભાષામાં એની વિરુદ્ધ સુંબેશ ઉપાંતેલી અને ‘આપ અભિત્યાર’ નામના પત્રે સ્પષ્ટ લખેલું કે, ‘હિંદુઓના

આ મહારાજનું મંદિર એક છિનાલવાડો છે.⁷ કવિ નમિટ પણ આ ધર્મબ્રાષ્ટતા પર પસ્તાળ પાડેલી. નર્મદની કહેવાની રીત વધુ અસરકારક, એક સર્જકની રીત હતી. એક વૈષ્ણવ મહારાજે કોઈ ખી પર બળાત્કાર કરેલો ને એનું મરણ નિપઞ્ચવેલું એ નૃશંસ ઘટનાને ‘સાંદે કરેલી ગૌહત્યા’ તરીકે ઓળખાવીને કવિ આખા અનુયાયીવર્ગ પર તૂટી પેલા. લખેલું કે, ‘વૈષ્ણવો છેક નફફટ થઈ ગયા ? તેઓની લાજેન્દ્રિય બેહેર મારી ગઈ છે.’⁸

આ કવિ-ગદાકાર-અભ્યાસી નર્મદાશંકરે ઘણાં યોગ્ય (દિઝર્વિંગ) પદો-લાભો જતાં કરીને પણ શિક્ષણ-સાહિત્યની અનુચ્ચિતતાઓ સામે સ્પષ્ટ વચ્ચેનો ઉચ્ચારેલાં એ તો જાણીતું છે. કેટલીક તો આજેય ધો લેવા જેવી ગણાય એવી માર્ભિક ને અર્થભરી ટીકાઓ એમણે કરેલી. અનુચ્ચિત કરનાર કોઈને પણ, એ વખતના પ્રબળ રાજ્યસત્તાધીશોને પણ એમણે છોડ્યા ન હતા — સ્પેર ન કરેલા. ગુજરાતીનાં સૌથી પહેલાં પાઠ્યપુસ્તકો એટલે ‘હોપ વાચનમાળા’. થિયોડોર હોપ નામના શિક્ષણ-અધિકારીએ દલપતરામ વગેરેની મદદથી એ પુસ્તકો કરેલાં. કામ ઉપયોગી હતું પણ નર્મદાશંકરનો વાંધો એ હતો કે આ અંગેજ અધિકારીઓ જ્યાં ને ત્યાં પોતાનો જ નામ-સિક્કો કેમ લગાવે છે ને ઘણું કામ કરનાર બીજાંના ઉલ્લેખો સુધ્યાં કેમ ટાળે છે ? એમણે લખ્યું કે, ‘બધી દુનિયા જાણે છે કે હોપે [આ પુસ્તકોમાં] ટીચ્યબાર પણ નથી લખ્યું, બધી મહેનત તો ડીપોટી ઈન્સ્પેક્ટરોની [છે]. ત્યારે તેમનાં નામ કેમ બાહર પાડ્યાં નથી ?’⁹ ક્રીજ આવૃત્તિ વખતે વાચનમાળાઓમાંથી હોપનું નામ અદૃશ્ય થેયેલું. અંગેજ અધિકારીઓમાંના બીજા છીછરા અભ્યાસીઓ અને તુમાખીખોર વહીવટકારો પર એમણે સાહિત્ય-વિદ્યાનાં ધોરણો અને ભાષાના શુદ્ધીકરણના આગ્રહોથી પસ્તાળ પાડેલી. અલબાતા, ફાર્બસ એમની પ્રશંસનાનું ભાજન બનેલા. એમને અવસાન-અંજલિ આપતાં એમણે લખેલું કે, ‘જ શખ્યે આટલો ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ પર ઉપકાર કર્યો છે, તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ રાખવા માટે કાંઈક થવું જરૂરી છે [...] તેમની ઈયાદાસત કાયમ કરવા માટે એક સ્કોલરશીપ અપાય ઈયા વાર્સિક સારો ઈનામી નિબંધ લખાય એવું થાય.’¹⁰

ગુજરાતીઓની ખોખલી વિદ્વતા વિશે પણ એમનું એવું જ સ્પષ્ટ વક્તવ્ય જાણીતું છે. ‘ગુજરાતીઓમાં ખરા વિદ્વાન લખનારા થોડા છે [...] એક બે સિવાય બધા રંધેલું તેયાર ખાનાર છે. એથી જે ડીક્ષનરીઓ નીકલી તેમાંથી એકપણ સર્વોત્કૃષ્ટ નીકળી છે ?’¹¹ અને નવોહિત લેખકોનાં પુસ્તકો વિશે લખતાં એમણે, ગોળગોળ લખવાને બદલ એમને સ્પષ્ટ યોગ્ય સલાહ આપેલી : ‘...માટે અમારે ઊગતા કવિઓને એટલી ચેતવણી આપવી પડે છે કે તેઓએ જ્ઞાનભંડેલ ખૂબ કરવો અને કાયવાખનો અભ્યાસ કરી લખવા માંડલું. ત્યારે જ કંઈ બી રૂપી તમારામાં જેન હશે તેનો છોડવો ઊગી કોઈ દહાડો જાડ બનશે.’¹²

એ સમયના એક પ્રભાવક પત્રકાર-લેખક ઈચ્છારામ દેસાઈનું કામ તો આજે પણ આશ્રય પ્રેરે ને માન ઉપજાવે એવું છે. સાહિત્યના ઈતિહાસમાં ઈચ્છારામ વધુ જાણીતા છે મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક તરીકે. મધ્યકાળના નાનામોટા અનેક કવિઓની કૃતિઓને ‘બૂહતકાવ્યદોહન’ના ચ ખંડેમાં એમણે સંઘરી આપેલી છે ને નરસિંહ મહેતાનાં

૧૫૦૦ જેટલાં પદોને એમણે સંચિત કરી આપેલાં છે.

પણ મૂળે તો ઈચ્છારામ પત્રકાર – ખૂબ નીડર અને અજિને જેવા પત્રકારલેખક. એથી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી એમને વેઠવું પણ ઘણું પેટેલું.

એમના પહેલા સામયિકનું નામ જ ‘સ્વતંત્રતા’ હતું. ગાંધીજીના સ્વતંત્ર્ય-અંદોલનનાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં, છેક ૧૮૭૮માં આ સામયિકના પહેલા જ અંકમાં એમણે જે લખેલું એમાંથી થોડાક ઉદ્ગારો સાંભળીએ : ‘નિસ્તેજ થયેલી સ્વતંત્રતાને સતેજ કાન્તિમાન કરવાની જરૂર છે નહીં ?’ જ્યારે આપણા દેશની અનરગણ દોલત હીચકારા પ્રયત્ને પરદેશીઓ ઘસડી જાય [...] અને નિમક જેવી વસ્તુઓ પર અધિત વેરો લેવાયું^{૧૨} [...] ત્યારે આપણો ખરા હકને સારુ સ્વતંત્ર ન થયું ?^{૧૩}

એમનો ઉદ્રેક જુઓ. વર્તમાનપત્રોની સેન્સરશીપ સામે ઈચ્છારામ અકળાયેલા. ‘ક્યાં છે રે છાપાની છૂટ ?’ અને ‘દશી છાપાની કતલ’ એવાં મથ્યાળાંથી સાહિત્યકાર-પત્રકારની ભાષામાં ધારદાર તંત્રીલેખો કરેલા ને અંગેજોને સીધા સંબોધિને એમણે લખેલું : ‘અમને રાજકીય સ્વતંત્રતા આપો. રાજકીય સ્વતંત્ર્ય માગવાનો અમને હક છે.’ એમનો અવાજ જાણે ટિણકના પુરોગામીનો હતો.

આવી જલદાને કારણે સરકારે ‘સ્વતંત્રતા’નું પ્રકાશન, થોડાક જ અંકો પછી અટકાવી દીધેલું ને ઈચ્છારામની ધરપકડ થયેલી. પાંચ માસને અંતે એ નિર્દેખ ધૂટેલા એની પાછળ એક વિનોદી ગણાય એવી વક્તા એ હતી કે કોઈમાં કેટલાક વિદ્વાન સાક્ષીઓએ કહેલું કે, ઈચ્છારામના લેખોની ભાષા સંસ્કૃતમય, ઘણી અધરી ગુજરાતી હતી. એટલે એ ભાષા સમજે તો લોકો ઉશ્કેરાય ને ?’

‘સ્વતંત્રતા’ બંધ થયા પછી એમણે ૧૮૮૦માં એક નવું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું – ‘ગુજરાતી’. આ નામ કવિ નમદિ સૂચયેલું. પત્રકારની જલદાન ને અસરકારકતા તો એમાં પહેલાં જેવી જ હતી પણ ઈચ્છારામે એમાં ગુજરાતી મજાવિશેષની સાથે જ ગુજરાતી ભાષાવિશેષની બાબતો પણ સામેલ કરી. બહોળા સમુદ્દરયમાં પોતાના વિચારોનો સંચાર કરવા માટે એમણે ‘સ્વતંત્રતા’ની સંસ્કૃતમય ભાષા છીડીને સરળ-પ્રભાવક ભાષા યોજી તે એનું મહત્વનું પરિમાણ.

ગુજરાતી ભાષાનાં શુદ્ધિ માટે અને સ્વચ્છ મુદ્રણ માટે ઈચ્છારામે જે કર્યું તે આજે પણ, કદાચ આજે તો વિશેષ અનુસરણીય ગણાય એવું હતું. પહેલો અંક પારસી પ્રેસમાં છપાયો એમાં ઘણી મુદ્રણ-અશુદ્ધિઓ રહી. ઈચ્છારામે ‘ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ’ (૧૮૮૪) સ્થાપ્યો અને શુદ્ધ ગુજરાતી બીબાં માટે સ્વતંત્ર ‘ગુજરાતી યાઈપ ફાઉન્ડી’ ઊભી કરી. ભાષાશુદ્ધિના આગ્રહ માટેનું કેવું મોટું પગલું !

એક બીજી મહત્વની વાત એ ઉમેરવી જોઈએ કે એમણે ‘ગુજરાતી’ સામયિક સમાન્તરે ગુજરાતી અને અંગેજ બંને ભાષાઓમાં પ્રગટ કરેલું. એટલા માટે કે સરકાર પરના પ્રફારો ગુજરાતીમાં હોય એ, અંગેજ અધિકારીઓએ કોઈ પાસેથી અનુવાદ દ્વારા સમજવા પડે એને બદલે એમને સીધા અંગેજમાં જ પહોંચાડી દેવા !

એવા એક તંત્રીલેખમાં અંગેજોને આપેલા એક અલિટેમેટમનો ઉદ્ઘોષ નોંધવાસરખો પરબ ફૂ જાન્યુઆરી, 2019

૭. એમણે લખેલું – *We owe no political debt and even if we do, better take it back and clear off. But among men there must be independence, equality and friendship.*^{૧૪}

હજુ તો આ પહેલા યુગની ઘણી વાતો ઉમેરી શકાય એમ છે, પણ સામ્રાત્ત સમયમાં દુર્બળ થવા આવેલાં આપણાં ભાષાસાહિત્ય-નિસબત અને ગૌરવ-મૂલ્ય-નિષ્ઠાની સામે આટલાં દણાંતો પણ પૂરતાં ગણાશે. આજની સ્થિતિમાં એનું જેટલું સાપેક્ષ મૂલ્ય છે એટલું જ સ્વતંત્ર અને નિરપેક્ષ મૂલ્ય પણ એનું છે - એથી જ એ સમય ઘણો સ્મરરાઝીય રહેશે.

આપણાં સાહિત્ય-સંસ્કૃતિનો ભૂતકાળ આવો સક્ષમ ને મૂલ્યકેન્દ્રી હતો એમાં આવી ઉદાસીનતા, ધોરણોની આવી ક્ષીણતાએ કેમ પગપેસારો કર્યો - એ પણ આપણે હવે જલદી વિચારી લેવું પડે એવી નાજુક સ્થિતિ છે. ત્યાંની તેમજ અહીંની સાહિત્ય મંડળીઓએ સાહિત્યના તાત્ત્વિક અને આસ્વાદમૂલક વિષયોની સાથે સાથે જ ભાષા અને સાહિત્યની આવી વાતાવરિક ચર્ચાઓને પણ મંચ પર લાવવાની થશે.

આ સંસ્થા પણ એમાં સંકળાય એવી અપેક્ષા અને શુભેચ્છા સાથે, તથા આ સંમેલનપ્રસંગે મને નોતર્યો એ માટે પ્રમુખશ્રી અને સર્વ સભ્ય મિત્રોનો આભાર માનીને મારી વાત પૂરી કરું છું.

સંદર્ભનોંધો

- એવા અન્ય લેખકોમાંથી વરિષ્ઠ વિવેચક મધુસૂદન કાપડિયા, નવલકાર મધુ રાય, પ્રવાસનિબંધકાર મીતિ સેનગુપ્તા આ સંમેલનમાં ઉપસ્થિત ન હતાં.
- ૧/૨. પહેલાં બે ધોરણોમાં હજુ લિપિ-પરિચય ન કરાવવાનું વિચારાયું છે એ લિપિ-ગ્રહણની મુશ્કેલીઓ વધારી શકે.
૨. ગુજરાતીના એક સજ્જ મૂફરીડરે ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’ની નવી આવૃત્તિમાં તેમજ ગુજરાત રાજ્યનાં ‘શાળા પાઈચુસ્તકો’માં અસંખ્ય, અનેક પ્રકારના ભાષાદોષો ચર્ચા એનાથી આ કપરી સ્થિતિનો અંદાજ આવશે. જુઓ : ‘પ્રત્યક્ષ’ નવેમ્બર ૨૦૧૭માં વજેસિહ પારંગીનો ‘બેકાળજ્ઞને લીધે ભાષાની દૂર્દર્શા’ એ લેખ, પૃ. ૪૧-૪૮.
૩. સાહિત્યના ઈતિહાસમાં સુધારક યુગ તરીકે ઓળખાતા આ સમયખંડને અવર્ચિન સાહિત્ય-સંસ્કૃતિનાં સંપ્રણતા-સભાનતાના સંદર્ભે અહીં મેં પહેલા યુગ તરીકે ઓળખાવેલો છે.
૪. બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ ૧૮૬૨.
૫. જુઓ : બુદ્ધિપ્રકાશ સ્વાધ્યાય અને સૂચિ, સંપા. ચી. ના. પટેલ, ૧૮૮૩, પૃ. ૫૬ અને ૮૦.
૬. આપ અખત્યાર, ૨૨-૬-૧૮૫૮, અહીં ઉદ્ઘૃત ‘ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો ઈતિહાસ’, રતન માર્શિલ, ૧૮૫૦.

૭. ‘ડાટિયો’, ૧ ઓક્ટો. ૧૮૬૫.
૮. એ જ, ૧૫ જુલાઈ ૧૮૬૫.
૯. એ જ, ૧૫ સપ્ટે. ૧૮૬૫.
૧૦. એ જ, ૧ ઓક્ટોબર ૧૮૬૭.
૧૧. એ જ, ૧૫ જુલાઈ ૧૮૬૫.
૧૨. તે દિવસોમાં દલપતરામે પણ એક પદરચનામાં લખેલું : ‘મીઠાની મટાડો મહા મોંઘવારી.’ ૧૮૩૦ની દાંડીકૂચનો જાણે કે આ પૂર્વરંગ હતો.
૧૩. ‘સ્વતંત્રતા’, જાન્યુઆરી ૧૮૭૮
૧૪. ‘ગુજરાતી’, જૂન ૧૮૮૩.



સાભાર સ્વીકાર

નવલિકા

અવધ્વ નવીન ત્રિપાઠી, ‘અલ્ય’, ૨૦૧૮, લેખક પોતે, ડી/૪, અરિહંત નગર,
ભૂજ-૧, ચ + ૪૦, રૂ. ૧૦૦. શાશ્વત મૂલ્યોની કથાઓ અઝીજ ટંકારવી, ૨૦૧૭,
આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૮૮. ભીતરની
ભીનાશ વનલતા મહેતા, ૨૦૧૮, અશોક પ્રકાશન મંટિર, અમદાવાદ, ચ + ૧૦૪,
રૂ. ૧૨૫ કથા વિવિધા (અનુ. વાતાવર્ણો) સંપા. રમણ સોની/હિમાંશી શેલત, ૨૦૧૮,
સાહિત્ય અકાદેમી, ન્યૂ હિલ્ડી, ૧૪ + ૧૫૪, રૂ. ૨૦૦ સમકાળીન સિંધી વાતાસંગ્રહ
(૧૯૮૦-૨૦૦૫) સંકલન અને સંપાદન, પ્રેમ પ્રકાશ, અનુ. રમેશ લુહાણા, ૨૦૧૮,
સાહિત્ય અકાદેમી, ન્યૂ હિલ્ડી, ૪ + ૨૨૧, રૂ. ૨૪૦. ધરાથી આભ સુધી સંપાદિકા
પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, ૨૦૧૭, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૨, રૂ. ૧૮૦.

વિભાજનની વ્યથા: એક સમયસરની નુકટેચીની

કિરીટ દ્વારા

[વિભાજનની વ્યથા (આસ્વાદલેખો) : લે. શરીફા વીજળીવાળા, પ્ર. ગુજરાત ગ્રંથરતન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડિ. ૩. ૨૫૦]

૨। ઝીય સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ઈ.સ. ૨૦૧૮ના શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી પુસ્તકનું પારિતોષિક શરીફા વીજળીવાળાના પુસ્તક ‘વિભાજનની વ્યથા’ને મળો છે તે બદલ શરીફાને અભિનંદન. આ પુસ્તકમાં ઈ.સ. ૧૯૪૭માં ભારત-પાકિસ્તાનના જે ભાગલા થયેલા તેના વિશે ગુજરાતી, હિન્ડી, અંગ્રેજ અને ઉર્દૂમાં રચાયેલા સાહિત્ય, અભ્યાસ અને ફિલોના આસ્વાદ કરાવતા લેખોનો સમાવેશ કર્યો છે. ગુજરાતીમાં વિભાજન વિશેના સાહિત્યની ખોટ પૂરતું આપણાં એક વિદ્વાન વિવેચકના હાથે લખાયેલું આ પુસ્તક એક મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ છે. અકાદમીનાં પારિતોષિકોની વાત કરીએ તો ઈ.સ. ૨૦૦૮માં શરીફાના ગુરુ શિરીષ પંચાલને તો ૧૯૮૮માં શિરીષભાઈના ગુરુ સુરેશ જોધીને પારિતોષિકો મળી ચૂક્યાં છે અને હવે ૨૦૧૮માં શરીફાને આ પારિતોષિક મળ્યું એમાં હું ગુજરાતીમાં વિદ્વત્ પરંપરા ત્રીજ પેઢી સુધી સમૃદ્ધ થતી ચાલી આવી છે એમ જોઉં છુ. આમ પણ છેલ્લાં દસ વરસમાં સાત પારિતોષિકો નિબંધ અને સંશોધનને મળ્યાં છે એ પણ ગુજરાતીની ઉજ્જવળ વિવેચન અને સંશોધનપરંપરાની સાખ પૂરે છે.

અહીં ૩૧ પાનાંની વિશાદ પ્રસ્તાવના કોઈ પુસ્તકના હાર્દને કેવી રીતે ખોલી શકાય એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે અને વિવેચનાનાં આવાં બીજાં પુસ્તકો માટે માર્ગ ચીંઘનારી છે. આજે જ્યારે એક લેખ આમથી અને બીજો લેખ તેમથી લઈ, ટાંગામેળ કરીને ચોપડી તેયાર કરીને આગળ દોડ પાનું અંધ્યારે લખી કાઢવાનો ચાલ વ્યાપક થતો જાય છે તાં આટલી જહેમતથી આવો પ્રવેશક લખવા માટે લેખકને અભિનંદન.

આ પુસ્તકમાં સમાવાયેલા લેખોમાં જે તે કૃતિના લેખકનો પરિચય આપી, કૃતિનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરી, એના સાર આપીને તેનાં સારાં અને નબળાં પાસાંની ચર્ચા કરી. છે એટલે એ કથાની કથા કરવાને બદલે એ લેખો વિશે ટૂંકમાં પરિચય જોઈએ તો – પુસ્તકનાં પહેલા લેખમાં કુર્તલૈન હૈદરની નવલ ‘આગ કા દરિયા’ વિશેની વાતની શરૂઆતમાં માર્સેલ મુસ્ત, વર્જિનિયા વુલ્ક અને ફોકનરનાં સાહિત્યમાં પ્રગટ થતાં સમયનાં પરિમાણોની લાક્ષણિકતાઓ જણાવી, તેને હૈદરે લીધેલા સમય અને સંકૃતિના પરિમાણને સમાંતરે મૂકીને સમયનાં એ પરિમાણોનો ઉપયોગ વિભાજનની કરુણાંતિકા બતાવવામાં કરી રીતે કર્યો છે તે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. અહીં શરીફા આ કૃતિની રચનારીતિ પદ્ધિમની

છે, પણ સામગ્રી પૂર્વની છે એમ કહે છે ત્યારે નવલકથાને વિભાજનના દિઝિકોશ ઉપરાંત રચનારીતિના દિઝિબિન્ડુથી જોવાનું ચુક્કાં નથી. આ રીતે કૃતિને જોવાનું વલાણ ફક્ત કથાસાર આપવાને બદલે એનાં વિવિધ પાસાને સ્પષ્ટ કરી આપે છે. અહીં કથાની શરૂઆત ઈસુ પૂર્વની ચોથી સદીથી થાય છે અને ભારતના ઈતિહાસના ચાર અલગ યુગોને આવરી લે છે. પરંતુ દરેક યુગમાં પાગ્રો એનાં એ જ છે જેના મિષે દરેક યુગનાં વિભાજનોની છણાવટ થતી આવે છે. એની વિશેખતા શરીરા એક વાક્યમાં બતાવી દે છે, ‘અલગઅલગ કણખંડમાં એનાં એ જ પાત્રોનું સામું મળવું આ નવલકથાને એક અનોખી ભારતીય નવલકથા બનાવે છે.’ (પા. ૭) લેખના અંતે કૃત્વેન હૈદર અને એમનાં સાહિત્ય વિશે ઘણી ઉપયોગી માહિતી આપી છે એ લેખના મહત્વમાં ઉમેરો કરે છે.

‘અબ્દુલ્લા હુસેનની નવલકથા ‘ઉદાસ નસ્લે’ વિશે શરીરફાનું માર્ભિક નિરીક્ષણ મળે છે, ‘પ્રજાના અલગ-અલગ સમૂહોનાં માનસિક, સામાજિક પરિવર્તનો લેખકે એક સમાજશાસ્ત્રીની નજરે જોયાં છે અને કલાકારની કલમે આવેયાં છે.’ (પા. ૩૦). અહીં આપણને તે સમયની પ્રજા વિશે અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવો એક સંવાદ લેખકે ટાંક્યો છે તે આજે વધુ પ્રસ્તુત હોય એમ લાગે, ‘યહ વહ નસ્લ હૈ જો એક મુલ્ક કે ઈતિહાસ મેં અરસે કે બાદ પૈદા હોતી રહતી હૈ, જિસકા કોઈ ડિકાના નહીં હોતા, કોઈ ખ્યાલાત નહીં હોતા, જિસકા કોઈ લક્ષ નહીં હોતા; જો જન્મ સે હી ઉદાસ હોતી હૈ ઔર ઈધર સે ઉધર સફર કરતી રહતી હૈ. હમ હિંદુસ્તાન કી ઈસ બદકિસ્મત નસ્લ કી સંતાને હૈને.’ (પા. ૩૨). વિભાજન માટે અને આપણા સામાજિક પોતને છિન્નભિમ કરી નાખવા માટે અંગ્રેજોને કસૂરવાર ઠેરવાનું આપણને ફાવી ગયું છે પણ ઉપરનો સંવાદ પ્રજા તરીકે ખુદના – પછી ભલે ને હિંદુ હોઈએ કે મુસ્લિમ – શીલમાં જ કોઈ ખામી તો નથી ને એ વિચારવા મજબૂર કરે છે.

કમલેશ્વરની નવલકથા ‘કિતને પાકિસ્તાન’ની કથાનો નિરાંતે પરિચય કરાવ્યા પછી શરીરફા જે બેત્રાણ વિધાનો કરે છે એ વાયકને વિચારતો કરી મૂકે છે : ‘વિદ્યા, સલમા જેવી પ્રેમકથાની પાતળી સેર જરાક કલ્પનલોકમાં વિહરી લેતા લેખક આ અધૂરી પ્રેમકથાઓથી કહેવા માગે છે કે જ્યાં સુધી માનવજીત આવાં વિભાજનોથી વહેંચાયેલી રહેશે ત્યાં સુધી પ્રેમ નામનો શબ્દ માત્ર શબ્દ જ રહી જશે. એવો ઠાલો શબ્દ જે અર્થ ગુમાવી બેઠો હોય.’ (પા. ૩૭).

— ‘કમલેશ્વર માને છે કે ૧૯૪૭માં વૈચારિક ભૂમિકા પર જે પાકિસ્તાન બન્યું હતું એ માત્ર એક દેશ નહોતો – એ તો અસહિષ્ણુતા, ધૃષ્ણા, સાંપ્રદાયિક કહૃતતા, વેરભાવ, હિંસા વગેરે પર આધારિત વિભાવ કે વિચાર છે. આ વિચારે માત્ર અખંડ હિંદુસ્તાનના જ ભાગલા પાડ્યા છે એવું નથી. દુનિયાના કેટલાય દેશો અને સંસ્કૃતિને એણે તોડ્યા છે. પ્રજા ઈતિહાસ પાસેથી સત્ય શીખવાને બદલે નવાં નવાં પાકિસ્તાન બનાવતી જાય છે.’ (પા. ૩૭).

— ‘અહીં વારંવારં એક આશ્ર્ય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. બેઉ પ્રજાનાં પહેરવેશ, રહેણીકહેણી, ભાષા બધું એક હોવા છતાં દેશના બે ટુકડા કેમ થયા? વિભાજન કરવું જ

પડે એવાં કોઈ નક્કર મુદ્રા કે કારણો હતાં? જવાબ ‘ના’માં જ મળશે.’ (પા. ૪૪).

રાહી માસૂમ રાજાની નવલકથા ‘આધા ગાંવ’ અગાઉની ગ્રાણ નવલોની જેમ સમય અને ભૂગોળનો પ્રલંબ પટ લેતી નથી. અહીં સમય ૧૯૪૭ની આસપાસનો અને સ્થળ એક ગામ, ગંગૌલી છે. અહીંનો દરેક માણસ પોતાને હિંદુસ્તાન કે પાકિસ્તાન ધારવાને બદલે પોતે ગંગૌલી છે એમ માને છે. પણ છેવટે વિભાજન થઈને રહે છે. એના પરિણામે હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે તો તો ઠીક પણ મુસ્લિમોના વર્ગવ્યવસ્થા અને આર્થિક સ્તરોમાં કેવાં પરિવર્તન આવ્યાં એનું નિર્મભ ચિત્ર આ નવલકથા આપે છે. અને આ દુનિયાની એક-માત્ર નવલકથા હશે જેમાં ત્રીજા ભાગની કથા કખા પછી કથા અટકાવીને લેખકે પ્રસ્તાવના લખી હોય.

તો ભીખ સાહનીની નવલ ‘તમસ’ ભાગલા સમયે રાવળપિંડીમાં, અને એ રીતે આખા દેશમાં, વકરેલી બીભત્સ સાંપ્રદાયિકતાનું સૂક્ષ્મ ચિત્રણ રજૂ કરે છે. સરકાર ત્યારે પણ હુલ્લડો પર કાબુ મેળવવામાં નિઝળ ગઈ હતી. અહીં શરીફા એક વિધાન કરે છે, ‘નથું મારેલું સૂવર મસ્જિદનાં પગથિયે પહોંચી પૂરી પશુતા સાથે જાણો જવતું થઈ બેઠું....એષે કેટલાને માર્યા?’ (પા. ૬૭). અહીં આપણાને આજકાલ ગાયને કારણે થતાં મોબાલિંથિંગ યાદ આવ્યાં વગર ન રહે. અને નવલકથામાં અંગ્રેજ સૂભો રિચર્ડ ભારતના લોકો વિશે કહે છે, ‘બધાં હિંદુસ્તાની ચીટિયા સ્વભાવના છે, સહેજ ઉશ્કેરો તો ભડકી ઊઠે છે, ધર્મના નામે ખૂનામરકી કરવાવાળા, આ બધાં વ્યક્તિત્વાદી છે....’ (પા. ૭૩). વાત ભલે કાલ્પનિક પાત્રના મોંઝે મુકાઈ હોય પણ છેલ્લાં સિસ્ટેર વરસથી આખી પ્રજા અને સાચી ઠેરવવા મંડી પડી હોય એવું નથી લાગતું? બેખ્સી સિધ્યવાની ‘આઈસ કેન્દ્રી મેન’ વિશે લેખક એક જ વાક્યમાં કૃતિનું હાઇ રજૂ કરી દે છે, ‘આ કૃતિમાં ભારતના એવા કાળખંડનું ચિત્ર મળે છે જેને ભાગ્ય સાથે ઓછી અને માણસના કરતૂંથી સાથે વધુ લેવાઈવા છે.’ (પા. ૮૪). સાથે એમ પણ ઉમેરે છે કે ‘સત્ય બોલવાની સજા રૂપે એની પ્રિય આયાનું અપહરણ લેની માટે નવદીક્ષારૂપ બની રહે છે.’ (પા. ૮૪). પુસ્તકમાં સમાવાયેલી આ એકમાત્ર નવલકથા છે જેની કથક આઈ વરસની એક બાળકી છે અને તે પણ પારસી, ઇતાં વિભાજનની ભીષણતા પૂરા સામર્થ્યથી નવલકથાકાર આલેખી શક્યા છે અને એની બધી સૂક્ષ્મતાઓ શરીફાએ ખૂબીથી ખોલી આપી છે.

‘બસ્તી’ પરના લેખના પહેલા ફકરામાં જ શરીફા એના લેખક ઈન્ટિઝાર હુસૈનનું એક માર્ભિક વિધાન ટાંકીને નવલકથાનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરી દે છે, ‘આપણી માન્યતાઓ ઈસ્લામમાંથી આવી છે, પણ, સંસ્કૃતિ ભારતમાંથી આવી છે અને મને ધર્મમાં નહીં, સંસ્કૃતિમાં વધુ રસ છે.’ નવલકથાનું થીમ પણ એક વાક્યમાં શરીફા આ રીતે વણવે છે, ‘જેમનો દેશ એક હોય અને વતન બીજું હોય એવા લોકોની મૂળિયાં ઊખડી જવાની વેદના લેખકે પ્રભાવક રીતે આલેખી છે.’ (પા. ૧૦૮). અહીં લેખક એક વિભાજનથી લઈને (ભારત-પાકિસ્તાન) બીજા વિભાજન સુધી (પાકિસ્તાન-બાંગલાદેશ)નો સમયપટ લીધો છે એ તરફ પણ શરીફા આપણું ધ્યાન દોરે છે.

મંજુર એહેતેશામની નવલકથા ‘સુખા બરગદ’નું થીમ શરીફા લાઘવમાં આ રીતે

જણાવે છે, ‘મંજુર આ કૃતિમાં વિભાજનની ટ્રેજેરીની વાત નથી કરતા. વિભાજન તો થઈ ગયું. જનારાઓ જતા રહ્યા એમના લીલા જંડાની છાયામાં. પ્રશ્ન અહીં રહેલા કે રહી ગયેલાઓનો છે. સદીઓના સહજવન પછી હવે આ બેઉ કોમ કેમ હળીમળીને, શાંતિથી નથી રહી શકતી?’ (પા. ૧૨૧). નવલકથાની વધુ એક સૂક્ષ્મતા તરફ થાન દોરતાં લખે છે, ‘ડર આ નવલકથાની કેન્દ્રીય સંવેદના છે. આ ડર સાથે ભારોભાર બેચેની પણ ભરેલી છે.’ (પા. ૧૩૭). અહીં બહેન અને ભાઈ, રશીદા અને સુહેલનાં, પાત્રો દ્વારા લેખક આજનાં મુસ્લિમ યુવકો અને યુવતીઓ દરેક ક્ષણે મુસ્લિમ હોવાની કટોકીમાંથી કેવી રીતે પસાર થઈ રહ્યાં છે એના ભારીક આલેખનને શરીફાએ તાણાવાણો જુદો પારીને બતાવ્યું છે. મારી દસ્તિએ પુસ્તકનો આ ઉત્તમ લેખ છે. ત્યાર બાદ હિંદુ-મુસ્લિમ અધડામાં બંને તરફની સ્ત્રીઓની કેવી તો મારી દશા થાય છે તે અમૃતા પ્રીતમની લધુનવલ ‘પિંજર’માં થયેલ સચોટ ચિત્રણ દ્વારા શરીફાએ ચીધી બતાવ્યું છે. શરીફા નવલકથાનું હાઈ, નાયિકા પૂરો સંદર્ભે, આ રીતે વ્યક્ત કરે છે : ‘પૂરોને સમજાઈ ગયું છે કે સ્ત્રીદેહ નર્યુ પાંજરું છે. એને ન કોઈ મન હોય, ન ઈચ્છા.’ (પા. ૧૪૭).

અસગર વજહતના નાટક ‘જેણે લાહોર જોયું નથી એ જન્મ્યો જ નથી’ વિશે લખતાં શરીફા એમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાના કથાવસ્તુ તરફ આંગળી ચીધીને પછી નાટ્યાત્મક ક્ષણોને શોધીને એની નાટ્યકલાની દસ્તિએ ચર્ચા કરે છે. અહીં પણ નાટકનું હાઈ સંક્ષિપ્તમાં આમ કહી બતાવે છે, ‘મૂળ વાત આ જ હતી. જમીન, ગામ, શહેર, વતન મહત્વનાં હતાં, હિંદુ કે મુસ્લિમ ધર્મ મહત્વના નો’તા. માણસને જેટલી હુદે જમીન, પરિવેશ બાંધે છે એટલી હુદે ધર્મ નથી બાંધતો.’ (પા. ૧૫૮). ફિલ્મો વિશેના લેખમાં પાકિસ્તાની ફિલ્મ ‘ખામોશ પાની’માં ભાગલા પછી પણ એનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓએ આજીવન સોસાંનું પડે છે એ વાત અહીં ઈ.સ. ૧૯૭૮ના જિયા ઉલ હકના પાકિસ્તાનની પૂર્બભૂમાં કહેવાઈ છે. એમાં એ સમયે પહેલી વાર દેખા દેતા જેહાઈ આતંકવાદનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે. ત્યાર બાદ ભાગલા સમયે જે મુસ્લિમો ભારત જ પોતાનું વતન છે એવી સમજથી અહીં સ્વેચ્છાએ રહેલા એમના આખા કુટુંબને કેવી યાતના ભોગવવાની આવેલી એ રજૂ કરતી ફિલ્મ ‘ગર્મ હવા’નાં દરેક પાસાંને આવરી લઈને લખયેલો લેખ અગ્નિયાર પાનાંમાં વિસ્તરેલો છે. IMDB અને TIMEOUT જેવી ફિલ્મો વિષે મહત્વની માહિતીઓ પૂરી પાડતી પ્રતિષ્ઠિત વેબસાઈટ ઉપર સર્વકાલીન ૧૦૦ ઉત્તમ હિંદી ફિલ્મોમાં સ્થાન પામેલી આ ફિલ્મને અહીં પૂરો ન્યાય મળ્યો છે. આપણે ત્યાં આમેય ફિલ્મો વિશે ઉભડક લખાય છે એમાં આ લેખ આશાસનરૂપ છે. વિભાજનને ભૂલી જઈએ તોપણ આના જેવી નખણિખ કલાત્મક ફિલ્મો હિંદીમાં આંગળીના વેઢે ગણાય એટલી બની છે જેની ખૂબીઓની અહીં વિગતે ચર્ચા થઈ છે.

છેલ્લે આ સર્જનાત્મક સાહિત્યની સાથે કમળાબહેન પટેલનું સંસ્મરણાત્મક પુસ્તક ‘મૂળ સોતાં ઊખેલાં’નો પારિચય અપાયેલો છે. આ પુસ્તકનું મહત્વ એ છે કે એમાં કમળાબહેન લાહોરમાં રહીને અપહત સ્ત્રીઓને પરત મેળવવાની કામગીરી કરેલી એની દસ્તાવેજ હકીકતો છે. અને છેલ્લે મૂળે અંગ્રેજીમાં ઈ.સ. ૧૯૪૨માં અશોક મહેતા અને અચ્યુત

પટવર્ધન દ્વારા લખાયેલા અને એ જ સાલમાં ગુજરાતીમાં અનુવાદિત પુસ્તક ‘હિંદનો કોમી નિકોશ’ વિશેનો લેખ છે. હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધોમાં અંગેજોની કુટિલતા અને આર્થિક અને સામાજિક કારણોએ કેવો ભાગ ભજવ્યો એની વિસ્તૃત માહિતી હકીકતો, આંકડાઓ અને કોઠાઓ સાથે રજૂ થઈ છે. મૂળ અંગેજમાં નહોંતી પણ ગુજરાતીમાં મહાંદેવમાઈ દેસાઈએ અહીં પ્રસ્તાવના લખી આપી છે એ રીતે આ પુસ્તકનું ઘણું મૂલ્ય છે. વિસરાઈ જવા આવેલાં આ બંને પુસ્તકોને ફરીથી પ્રકાશમાં લાવવા બદલ લેખકનો આભાર.

આમ ભાગલા થયા ત્યારે સર્જકોએ આ ભૂમિ અને પ્રજાને આગની નદી, અસ્વસ્થ પેઢી, નાનાવિધ પાકિસ્તાન, અરધું ગામ, અંધારિયો પ્રદેશ, ટ્રેન દ્વારા વતન માટે ભટકતી પ્રજા, ઈતિહાસની અણમાનીતી પ્રજા, સુકાઈ ગયેલા વડ, આત્મા અને મન વગરનાં પીજારાં અને સાંપ્રદાયિકતાનો ગરમ હવા ફૂક્કતા પ્રદેશ જેવાં અલગ અલગ પ્રતીકોથી પોતાની કૃતિઓમાં કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ કરેલાં છે તેના વિશે શરીરફાએ ફક્ત અભ્યાસલેખો નથી લખ્યા પણ એ બહાને પોતાના દેશવાસીઓ – એ હિંદુ હોય કે મુસ્લિમ – બધા વિશે એક પણ શબ્દ ચોર્યા વગર આકરી ટીકા કરી છે. આ પુસ્તક વાંચ્યા વેળા વાચ્યક ડેર ડેર થંભી જશે અને આર્ડ થશે. આ પુસ્તક વાંચનારા દરેક ગુજરાતીનો પોતાનો (ગુજરાતીઓને પ્રિય એવા શેરબજારની ભાષામાં કહીએ તો) હિંદુ કે મુસ્લિમ હોવાનો સેન્સેક્સ જરૂર ગગડશે પણ માનવી હોવાનો એનો સેન્સેક્સ ઉપર જશે. અલબત્ત આ પુસ્તક વિવેચનલેખોનું જ છે પણ વધારામાં માનવતા જ જેની એકમાત્ર નિસભત છે એવી વ્યક્તિએ સાંપ્રત સમયમાં અનુભવેલી ગુંગળામણ વ્યક્ત કરતો દસ્તાવેજ પણ છે. આખા પુસ્તકને સંણંગ લખાણ તરીકે જોનારાને લાગ્યા વગર નહીં રહે કે આ લખાણો વિવેચનલેખ અને અંગત નિંબની વચ્ચેની સરહદે ઊભા છે. આવા પુસ્તકને પ્રમાણીને રધુવીર ચૌધરી, યશવંત મહેતા અને ઉત્પલ ભાયાણીએ આ કપરા સમયમાં એક understatement કર્યું છે એ પણ આપણા ધ્યાન બહાર ન જવું જોઈએ.

આટલું લખ્યા પછી મને એમાં જે કચાશ લાગી છે એની પણ વાત કહું તો આ પુસ્તકમાં વીસમી સદીના ઈતિહાસની અનેક વિરાટ પ્રતિભાઓના અને સ્થળોના ઉલ્લેખો આવે છે પણ અંતે એ વિશે શબ્દસૂચિના નથી એ મારી જેવાને તો ખટકે. આ ઉપરાંત અહીં સંદર્ભગ્રંથ વિભાગ (પેજ નં. ૨૨૨-૨૨૪)માં આ પુસ્તકમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા ગ્રંથોને બે વિભાગમાં, ૧. સાહિત્યિક અને ૨. સાહિત્યેતર એમ વહેંચા છે ત્યાં કેટલીક જગ્યાએ ગુંચવાડો છે, જેમ કે સંદર્ભસૂચિમાં ‘સાહિત્યિક’ વિભાગમાં ક. ૫ ઉપર ‘અહીં રાતે આજાઈ’ પુસ્તક એ દસ્તાવેજ હોવાથી સાહિત્યેતર વિભાગમાં મૂકવું જોઈતું હતું. તો ક. ૧૯ ઉપર ‘હિંદનો કોમી નિકોશ’ એ પુસ્તક નામ પરથી જ ‘સાહિત્યેતર’ વિભાગમાં આવે એવું જણાય છે એને સાહિત્યિક વિભાગમાં કેમ મુકાયું હશે? એ રીતે અહીં બીજી પણ કેટલીક ક્ષતિઓ રહી જવા પામી છે એ જોઈએ તો, સાહિત્યિક વિભાગમાં ક. ૧ ઉપર ‘આઈસ કેન્દ્રી મેન’નાં લેખક બેસિસ સિધવા છે એ લખવાનું રહી ગયું છે.

ક. ૨. ઉપર ‘આગ કા દરિયા’ એ મૂળે ઉર્દૂ કૃતિ છે. અહીં એવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

એ રીતે સાહિત્યેતર વિભાગમાં-

ક. ૧. ઉપર A Chronicle of the Peacocks એ હડીકતમાં હિન્દિજાર હુસૈનની ટૂંકી વાર્તાઓના અંગ્રેજ અનુવાદનું પુસ્તક છે જે ‘સાહિત્યિક’ વિભાગમાં હોવું જોઈએ. વધુમાં અહીં અનુવાદકોનાં નામ છે પણ મૂળ લેખકનું નામ લખવાનું રહી ગયું છે.

ક. ૪. India Wins Freedom એ મૌલાના અબુલ કલામ આજાદની આત્મકથા છે. એ રીતે ક. ૨૮માં ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ એ ગાંધીજની જીવનકથા છે. જો આત્મકથા અને જીવનકથા ‘સાહિત્યેતર’માં સમાવાયાં હોય તો ‘સાહિત્યિક’માં ક. ૩૮માં ‘આજાદી કી છાંવ મે’માં જેનાં લેખકની અટક એક જગ્યાએ ડિડવાઈ (પા. ૧૨) તો બીજી જગ્યાએ કીદવાઈ (પા. ૨૨૨) એમ અલગ અલગ મળે છે. — એક જગ્યાએ કોઈ અટક વીજળીવાળા અને બીજી જગ્યાએ બીજલીવાલા લખાય એવું — અને ક. ૧૪ ‘મૂળ સોતાં ઊખડેલાં’ એ બંને સંસ્મરણકથાઓ હોવાથી એને પણ ‘સાહિત્યેતર’માં ખસેડવાં જોઈએ. ટૂંકમાં આત્મકથા અને જીવનકથા યા તો સાહિત્યિક ગણાય યા તો સાહિત્યેતર પણ એક સાહિત્ય અને બીજી સાહિત્યેતર એવું ન હોય. અહીં —

ક. ૨૧. ઉપર ‘સરદાર પટેલ : એક સમર્પિત જીવન’ એ મૂળે રાજમોહન ગાંધીના (અંગ્રેજ PATEL : A LIFE) પુસ્તકનો નગીનિદાસ સંઘવીએ કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ છે એ બતાવ્યું છે; પણ ક. ૧૮માં ‘મુસ્લિમ મન કા આઈના’ પુસ્તક પણ રાજમોહન ગાંધીના (અંગ્રેજ Understanding The Muslim Mind) પુસ્તકનો અરવિંદ મોહને કરેલો હિંદી અનુવાદ છે એ બતાવવું જોઈતું હતું. અહીં અનુવાદકનું નામ લખવાનું ચુકાઈ જવાયું છે.

ક. ૧૬. ‘દસ્તાવેજ ભાગ ૧ થી ૫’ એ મંટોનું હિંદીમાં ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો સંપુટ છે. અહીં સંપાદકોનાં નામ છે પણ મૂળે મંટોનું નામ છાટી ગયું છે. આ એક ગંભીર ભૂલ છે. વધુમાં મંટોની કીર્તિ એની ટૂંકી વાતાઓથી છે એ જોતાં એને ‘સાહિત્યિક’ વિભાગમાં સમાવવું જોઈતું હતું.

તો આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લેખક ‘અધી રાતે આજાદી’નું ઉદાહરણ લઈને ગુજરાતીમાં એની પંદર આવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે અને ‘..એની સામે ‘આગા કા દરિયા’, ‘આધા ગાંવ’ કે ‘તમસ’ જેવી કલાત્મક કૃતિઓ લોકસમૂહ સુધી નથી પહોંચતી એ વાત સ્વીકારવી જ રહી.’ (પા. ૧૧) એમ કહે છે પણ હડીકતે ‘આધા ગાંવ’ અને ‘તમસ’ બંનેની ફક્ત હિંદીમાં જ અઢારેક આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે. એટલે આવૃત્તિના ગણિતમાં બહુ પડવા જેવું નથી. તો ચોથા કવરપેજ પર મૂકેલું નારાયણ દેસાઈનું લખાણ શરીફાના અન્ય એક પુસ્તક ‘વિભાજનની વાર્તાઓ’ને માટે લખાયું હોય તેમ લાગે છે જે અહીં શબ્દશ: મૂકી દેવાયું હોય એમ લાગે છે. તો Those who do not learn from histroy are condemn to repeat it. (પાના ૨૭) વિધાન લેખકે ભીખ સાહનીનું હોય એ રીતે ટાંકયું છે પણ હડીકતે એ જ્યોર્જ સંતાયના (૧૮૭૬-૧૯૨૨) નામના સ્પેનિશ અમેરિકન તત્ત્વજ્ઞાનીનું છે જે મૂળ આ રીતે છે : “Those who cannot remember the past are condemned to repeat it.” (The Life of Reason, 1905, vol. 1, Chapter 12). એ જ રીતે બેખ્સી સિધ્વાની નવલકથા ‘આઈસ કેન્ની મેન’ ઈ. સ. ૧૯૮૮માં પ્રસિદ્ધ થયાનું જણાવે છે પરંતુ એ મૂળે ૧૯૮૮માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ‘આગ કા દરિયા’માં પોતે હિંદી

આવૃત્તિને ધ્યાને લીધી છે એમ કલા બાદ અહીં ટાંકેલા સંવાદો હિંદીમાં છે તો સાથોસાથ પા. ૧૪ પર ‘મેં મારી જાતને વેચી દીધી. કિંમત સારી મળી રહી હતી. બોડીનો વખત હતો.’ એમ ગુજરાતી અનુવાદમાં પણ છે. એ જ ફકરામાં આગળ ચાલીએ તો સંવાદ ગુજરાતીમાં છે. પણ બાકીના લેખમાં પણ ક્યાંક હિંદીમાં તો ક્યાંક ગુજરાતી અનુવાદમાં સંવાદો આવ્યાછે કરે છે. ક્યાંક બંને ભાષાના સંવાદો ગુજરાતીમાં છાપ્યા છે. આવું જ ‘આઈસ કેન્દ્રી મેન’ અને ‘ટ્રેન તો પાકિસ્તાન’ જેવી અંગ્રેજીમાં લખાયેલી નવલકથાઓ વિશેના લેખમાં છે. ક્યાંક અંગ્રેજી સંવાદો સીધા જ મુકાયા છે તો ક્યાંક ગુજરાતીમાં છે. અરે એક જ સંવાદ અર્થી અંગ્રેજીમાં તો બાકીનો અરધો ગુજરાતી અનુવાદમાં મળશે જેમ કે ‘પેલો અવિકારી ગુર્સે થઈને ત્રાડે છે : તમને જાણો બધી જ ખબર ખબર હોય અંધું લાગે છે! Did you gave them the tickets or is your son a Railway Babu!’. (પા.૮૭)

ભીખ સાહનીની નવલ ‘તમસ’ વિશેના લેખમાં અંતે ‘લેખક વિશે’ વિભાગની માહિતીમાં એમને આ નવલ માટે ઈ.સ. ૧૯૭૫નું શ્રેષ્ઠ હિંદી પુસ્તક માટે રાષ્ટ્રીય અકાદમીનું પરિતોષિક મળેલું છે એવો ઉત્સેધ નથી અને નવલકથા તથા વાર્તાસંગ્રહોની યાદી પણ અધૂરી છે.

ખુશવંતસિંહની અંગ્રેજી નવલ ‘ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન’ પરથી બનેલી ફિલ્મના નિર્દેશક લેખકે જગ્યાયું છે તેમ પામેલા ભૂક્સ નહીં પણ પામેલા રૂક્સ છે જે ભારતીય મૂળના ફિલ્મકાર છે અને હરમન હેસની પ્રસિદ્ધ નવલકથા પરથી તૃતેરેલી અમેરિકન ફિલ્મ ‘સિદ્ધાર્થ’ના નિર્દેશક કોનરાડ રૂક્સનાં પત્તી છે. અહીં બેખ્સી સિદ્વાના સાહિત્યિક પ્રદાન વિશેની માહિતીમાં લેખકે કમાંક ૪ ઉપર Water : A Novel – ૨૦૦૬ જેના પરથી ‘દીપા મહેતાએ ‘વોટર’ નામની ફિલ્મ બનાવી.’ એમ નોંધ્યું છે. (પા.૧૦૫). હકીકતે નવલકથા ફિલ્મ પરથી લખાયેલી છે. દીપા મહેતાએ પાંચ તત્ત્વો પૈકીનાં ગ્રાશ તત્ત્વોને કેન્દ્રમાં રાખીને ‘ફાયર’ (૧૯૮૮) અને ‘અર્થ’ (૧૯૮૮) અને ‘વોટર’ બનાવવાનો મહત્વાકાંક્ષી પ્રયોગ હાથ ધરેલો જે પૈકી ‘ફાયર’માં બે સ્ત્રીઓના સજ્ઞતીય સંબંધોનું નિરૂપણ કરાયેલું જેનાથી ભારતમાં અમુક તત્ત્વો ગુર્સે ભરાયેલા એટલે દીપા જ્યારે ઈ.સ. ૨૦૦૦માં વોટર ફિલ્મ ઉતારવા વારાણસી ગયાં ત્યારે પહેલા જ દિવસે હિંદુવાદી તત્ત્વોના વિરોધને લીધે ફિલ્માંકન અટકાવવું પેલું અને પાંચેક વરસના પ્રયત્નો છતાં પણ ભારતમાં શૂટિંગ કરવું શક્ય ન બન્યું એટલે નાદ્ધૂટે શ્રીલંકામાં સેટ દ્વારા વારાણસી ખુંકું કરીને ફિલ્મ પૂરી કરવી પડેલી. નવલકથા Water : A Novel ફિલ્મ પ્રદર્શિત થયા બાદ ઈ.સ. ૨૦૦૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આમ ફિલ્મ પહેલાં બની છે, નવલ એના આધારે લખાયેલી.

આવી ક્ષતિઓ અને હકીકતદોષો પ્રત્યે એટલે આટલી જીજાવટથી લઘ્યું કેમ કે આ એક મહત્વાનું પુસ્તક છે અને એની હજી વધારે આવૃત્તિઓ થશે એ સમયે બહુ આસાનીથી આ સુધારા આમેજ થઈ શકે. આ ભૂલોથી પુસ્તકનું મહત્વ ઘટી નથી જતું પણ ઉત્તમને વધુ ઉત્તમ બનાવવાના ઈરાદાથી આટલી નુક્તેચોની કરી છે.



મધુ રાય સાથે મુલાકાત

મુલાકાત લેનાર : ડૉ. કનૈયાલાલ ભડ્ક

કનૈયાલાલ ભડ્ક : સૌ પ્રથમ તમારા જન્મ, પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ, માતા-પિતા-શિક્ષકનો તમારા જીવન પર પ્રભાવ કેવો રહ્યો અને આપનું જીવનઘડતર કઈ રીતે થયું એ સંદર્ભ થોડી વાત કરશો?

મધુ રાય : મારો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના હાલાર જિલ્લાના જમ ખંભાળિયા ગામે થયો. મારા પિતા તે સમયે કલકત્તાની એન્જલો ગુજરાતી સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા, અને મારા માતુશ્રી તેમજ મારી બે બહેનો એક મકાનમાં અને એની સામેના સૂર્યમંદિરમાં મારા પિતાના કાકા દામાદાદા અને એમનાં બીજા વારનાં પત્ની રાધાદાદી રહેતાં હતાં. એમને સંતાન નહોતાં તેથી નટવર મીન નામના મારાથી મોટા પિતરાઈ એમને ત્યાં રહેતા હતા. દાદા-દાદીનો હું લાડકો હતો અને મેં સાંભળ્યું છે કે દામાદાદા કાયમ મને એમની ફાંડ ઉપર સુવડાવતા. એમના સ્વર્ગવાસ પછી માટું શૈશવ દાદી અને નટવર સાથે વીતેલું. મને દામાદાદા યાદ નથી, પણ મારા પ્રાથમિક સંસ્કાર ઉપર નટવર અને દાદીમાની ગાઢ અસર છે.

રંગમધાલ બાલમંદિરમાં અને ખંભાળિયાની પ્રાથમિક શાળામાં અક્ષરજ્ઞાન. મારી પાંચ વર્ષની ઉમરે પિતાજી મારી બે નાની બહેનોને, મને અને માતુશ્રીને કલકત્તા લઈ ગયાં ત્યારે દાદી અને નટવરથી ધૂટા પડવાનો આઘાત અસર્ય હતો. માધ્યમિક શિક્ષણ કલકત્તાની એન્જલો ગુજરાતી સ્કૂલમાં થયું. પહેલા દિવસે પહેલી ચોપડીના વર્ગશિક્ષક એક તોફાનીને હુટપદ્ધીથી મારતા હતા તે જોઈને હું ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડેલો. બીજી ચોપડીના માસ્તર મનુભાઈ ચોખ્ખાઈના આગ્રહી હતા પણ તોફાની છોકરાઓને પ્રેમથી સમજાવતા હતા. હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃતના પંડિતજી કામકાપ્રસાદ વર્ગમાં ગીતો વગડાવતા, હિંદીના યાણિક સાહેબ હિંદી હિજાની શુદ્ધિના આગ્રહી હતા, ગુજરાતીના હેમુભાઈએ મને ગુજરાતી જોડણીથી વાકેફ કર્યો, પિતાજીના મિત્ર પ્રવીણાંદ્ર ખાદી પહેરતા, રેટિયો કાંતતા. એમણે મને ‘ઉદ્યુલિપિ શિક્ષિકા’ નામની પુસ્તિકા આપેલી જેના વડે હું સહેજસાજ ઉર્ધ્વ લખાણ ઉકેલતાં શીખેલો.

કનૈયાલાલ ભડ્ક : આપનું કોલેજશિક્ષણ ક્યાં અને કેટલું થયું? કોલેજકાળ દરમિયાન ખાસ કોઈ ઘટના કે પ્રસંગ એવો બન્યો છે ખરો કે જેને હજુ સુધી ભૂલી ના શક્યા હોય? અથવા એવું કોઈ પાત્ર...?

મધુ રાય : મેં સ્કોટિશ ચર્ચ કોલેજમાં ઇન્ટર સાયન્સ કર્યુ ફિઝિક્સ, કેમિસ્ટ્રી, પરબ ફાન્સિયાલ, 2019

બાયોલોજ સાથે, પછી બી.એસસી. ઓનર્સ વિથ સાઈકોલોજ કરવા યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયેલો, પણ દરમિયાન પિતાશ્રીની તબિયત બગડતા ભાણતર છોડવું પડ્યું. તે જ સમય દરમિયાન શિવકુમાર જોખીના પરિચયમાં આવેલો, એમણે કનુભાઈની કંપનીમાં છ વર્ષ ગાળ્યાં. પછી કોઈ જાહુથી જાણે જનસત્તામાંથી નોકરી આપતો પત્ર આવ્યો ને હું અમદાવાદ આવ્યો. ત્યાં બેગ્રાણ નોકરીઓ બદલ્યા પછી નવનીતલાલ કંપનીમાં જાહેરખબર-લેખક તરીકે જોડાયો. કલક્તામાં મારી ઊગતી યુવાનીનાં વર્ષો વીત્યાં. ન ભૂલી શકાય એવી ઘટના કે એવું પાત્ર : કલક્તા, કલક્તા, કલક્તા.

કનૈયાલાલ ભણ : સૌ જાણે છે કે આપ કેટલાંક વર્ષો કલક્તામાં રહ્યા છો, અને ત્યાંથી સાહિત્યની શરૂઆત કરી છે. તો તેની વિગતે વાત કરશો ?

મધુ રાય : હું પાંચેક વર્ષનો હતો ત્યારે મારા પિતાશ્રીને કલક્તાની ઓંગાલો ગુજરાતી સ્કૂલમાં શિક્ષકની નોકરી મળી અને અમે બધાં કલક્તા ગયાં. ત્યાં જ મારો ઉછેર થયો અને માનસિક ઘડતર થયું. હું જે હું તેનું સમસ્ત શ્રેય કલક્તાને છે. તે જ કારણે ગુજરાતી હોવા છતાં હું જે નથી તેની જવાબદારી પણ તે બેનમૂન શહેરની, ત્યાંની બહુમુખી પ્રજાની, ટ્રામોની, બોલીઓની નાટકો ને ફિલ્મોની છે.

કનૈયાલાલ ભણ : તમે છેલ્લાં ચાલીસેક વર્ષથી અમેરિકા સ્થિર થયા છો, અમેરિકા જવાનું કારણ શું ?

મધુ રાય : કલક્તાના બહુભાષી કલબલાટ પછી અમદાવાદ એકસૂચું લાગતું હતું. મારા જીવનની કોઈ પણ નિષાયિક ઘટના મારી ધારણા કે યોજનાથી નથી સંભવી. કલક્તા જવું, પાછા અમદાવાદમાં વસવું, અમેરિકા જવું, પાછા આવવું, લગ્ન કરવું, ફરી અમેરિકા જવું, લગ્નવિચ્છેદ, દસ નગરોમાં વસવાટ, દસ જેટલી નોકરીઓ, તમામ સેફ્ટિપિન જેવા વળાંકો સંજોગોના આપેલા છે. મારી ઈચ્છાથી કે ગણતરીથી કશું જ નથી થયું. ફક્ત લખવાનું થયું છે મારી પોતાની મરજાથી, ઈચ્છાથી. કે તે પણ ? થોભો, લખવાનું થયું છે તે કારમા સંજોગોમાથી સહેજ વિસામો મેળવવા, માનસિક રાહત પામવા અર્થાત્ સંજોગોના દોરવાયા !

કનૈયાલાલ ભણ : તમે વર્ષોથી અમેરિકા હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષા અને તેની જોડણી પ્રત્યે આટલું બધું મમત્વ કેમ ?

મધુ રાય : કેમ નહીં ? ફક્ત ગુજરાતમાં કે ભારતમાં રહેતા ગુજરાતીને જ તેવું મમત્વ રાખવાનો હક છે ? તમને મમત્વ કેમ નથી ? ગુજરાતી ભાષાને ઘરની જાણસ ગણીને ગુજરાતીઓ બેફામ રીતે વાપરે છે. ગુજરાત બહારના ગુજરાતી તેને પોતાની અલગ ઓણખ માને છે અને લાંથી જુઓ છે.

કનૈયાલાલ ભણ : ટૂંકી વાતક્ષેત્રે પ્રવેશ કરી રીતે થયો ? સૌ પ્રથમ ટૂંકી વાર્તા કઈ સ્થિતિમાં કરી રીતે લખાઈ ?

મધુ રાય : મારી બહેનનાં લગ્ન અંગે હું મુંબઈ આવેલો. ત્યાંથી મારા પિતાશ્રીના સહપાઠી સુંદરજી બેટાઈની ચિંહી લઈને કલક્તાનાં શિવકુમાર જોખીને મળવા ગયેલો. તેમના પ્રોત્સાહનથી એક વાર્તા-હરીફાઈમાં ભાગ લીધો અને ઈનામ જત્યો. તે રીતે

પ્રથમ વાર્તા લખાઈ તેના પૈસામાંથી ચેદું ભાડું ચુકવાયું.

કનૈયાલાલ ભણ : નાટકો લખવાની પ્રેરણા ક્યારે અને ક્યાંથી મળી ? નાટકોમાં કોનો પ્રભાવ સ્વીકારો છો ?

મધુ રાય : પ્રેરણા વગેરે છોડો. પ્રભાવ પિરાન્દેલો, ટેનેસી વિલિયાસ, આર્થર મિલર, ઓસ્કાર વાઈલ્ડ, અને તિર્યકું પ્રભાવ જોજ સિમેનોનનો સહર્ષ સ્વીકારું છું.

કનૈયાલાલ ભણ : આપને ગમતા ત્રણ ગુજરાતી નાટ્યકારો ક્યા ક્યા ?

મધુ રાય : શિવકુમાર જોશી, સિતાંશુ યશશ્વન્દ અને સૌભ્ય જોશી.

કનૈયાલાલ ભણ : ગુજરાતી સાહિત્યમાં તમારી અને ચંદ્રકાંત બક્ષીની દોસ્તી જાણીતી છે. એ દોસ્તી કઈ રીતે થઈ ? અને તમારી બંનેની વચ્ચે તમારા સાહિત્ય લેખનને લઈને ક્યારેય અણબનાવ થયો છે ખરો ?

મધુ રાય : ઓળખાણ શિવકુમારે કરાવી. અમારી બંનેની વચ્ચે કાયમ અણબનાવ અને સણબનાવની હૃતૂં ચાલ્યા કરતી પણ કદી, ક્યારેય સાહિત્યને લઈને નહીં. કોઈવાર અણ અને સણબનાવો સાથે સાથે પણ ચાલતા. અમારી વચ્ચે સાહિત્યની વાતો થતી જ નહીં. બંદુલ બક્ષી, દિલીપ ગણાત્રા, ચંદ્રકાંત બક્ષી અને હું સતત એકબીજાની, બીજા મિત્રોની, બીજા સાહિત્યકારોની ઠિઠોલી કરતા, સિનેમા જોતા, ખાંધીપીણી કરતા ને અણ-સણની ગરબી લેતા.

કનૈયાલાલ ભણ : તમારી દણિએ તમારા અને બક્ષીમાં લેખનકળાની દણિએ શ્રેષ્ઠ કોણ ? તમે કે બક્ષી ? શા માટે ?

મધુ રાય : બક્ષી, બક્ષી, બક્ષી. આ સવાલ તમે બક્ષીને કર્યો હતો તોપણ આ જ ઉત્તર સાંપડેત. અને તમે મને પૂછો કે નિકૃષ્ટ કોણ ? તો....

કનૈયાલાલ ભણ : ઘણા વિદ્વાનો - વિવેચકો ચંદ્રકાંત બક્ષીનાં બધાં લખાણને સાહિત્ય નથી માનતા. શું એ સાચું છે ?

મધુ રાય : ઉપરનો જવાબ વાંચો.

કનૈયાલાલ ભણ : જ્યારે તમારી અને ચંદ્રકાંત બક્ષી સાથે તુલના કરવામાં આવે છે ત્યારે તમે કેવું અનુભવો છો ?

મધુ રાય : રમૂજ.

કનૈયાલાલ ભણ : તમારી વાર્તાઓ જ્યારે આરંભમાં છપાવા લાગી ત્યારે તે સમયના પ્રસ્થાપિત થયેલા વાતાવિભકો, સર્જકો કે વિવેચકોની પ્રતિક્રિયા કેવી હતી ?

મધુ રાય : તે સમયે કલકત્તા બહુ વેગણું હતું એટલે પ્રતિક્રિયની ખબર કે અસર પડતી નહોતી.

કનૈયાલાલ ભણ : તમને ક્યારે ખબર પડી કે તમે સારું લખો છો ? અને હવે તમે પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર/નાટ્યલેખક થઈ શકવાના છો. એ વખતે તમે કેવું અનુભવતા હતા ?

મધુ રાય : યાદ નથી.

કનૈયાલાલ ભણ : ‘આકંઠ સાબરમતી’નો આરંભ કંઈ રીતે થયો ? એમાં કોણ

કોણ સંકળાયેલા હતા? અને એનું પરિણામ શું આવ્યું?

મધુ રાય : ‘આંકડ સાબરમતી’ની શરૂઆત થઈ હું હોનોલૂલૂથી ૧૯૭૧માં નાટ્યલેખનની તાલીમ લઈને આવ્યો તે પછી. એ સમયે ૧૯૭૧-૭૨માં ગુજરાતી અદ્ભુત કવિઓ હતા, ઉત્તમ વાર્તાકારો ને નવલકથાકારો હતા, શ્રેષ્ઠ નિબંધલેખકો હતા તેમજ ટોચના દિગ્દર્શકો અને અભિનેતાઓ હતા; પરંતુ મૌલિક નાટકો નહોતાં. તેનું એક કારણ હતું કે કવિઓ વિશ્વકક્ષાનાં નાટક લખવાની હોડમાં બબ્બે પાનાંના નકરા કાવ્યાત્મક સંવાદો લખતા હતા. કોઈ ન બોલતું હોય તેવી ભાષામાં ‘ઓઝર્ડ’ સંવાદોવાળાં અને કદી ભજવી ન શકાય તેવાં આત્મરત નાટકો લખતા હતા. તેમને ધંધાદારી નાટકવાળાઓની ‘સૂગ’ હતી અને ધંધાદારી નાટકવાલાઓ એમનાથી ભાગતા હતા કેમ કે ઓઝર્ડ નાટક રસપૂર્વક ભજવી શકે તેવા દિગ્દર્શકો, તે સમજીને ભજવી શકે તેવા અભિનેતાઓ કે તે જોવા આવે એવા પ્રેક્ષકો આપણે ત્યાં નહોતા.

એટલે લખનારાં ને ભજવનારાં પરસ્પરને વિશ્વાસથી મળે અને એકબીજાની કદર કરે તથા સહકારથી નવાં ભજવી શકાય તેવાં મૌલિક નાટકો લખાય અને ભજવાય તે હેતુથી સાહિત્યકારો અને રંગકર્માઓની એક મંડળી બનાવી જેને લાભશંકરે શબ્દકોશનું પાનું ખોલીને સંજ્ઞા આપી ‘અકંઠ’, જેને સાબરમતી એવી અટક આપીને આપ્યું નામ બન્યું ‘અકંઠ સાબરમતી’. હોનોલૂલૂમાં નાટક લખતાં પહેલાં ભજવાય તો લેખકને શું થઈ શકે અને શું કરવું તેનો અંદાજ આવે તેવા હેતુથી ‘ઈમ્પ્રોવાઈઝેશન’ નામે નાટ્યરમત શીખી લાવેલો, જેને ચંદ્રકાન્ત શેડે ‘લીલાનાટ્ય’ નામ આપેલું. ઉપરાંત લાભશંકર, ચિનુ, કપાસી, રજની પટેલ, રમેશ શાહ, હસમુખ બારાડી, સુભાષ શાહ, બકુલ ત્રિપાઠી જેવા સાહિત્યકારો તથા તે સમયના તરવરિયા નવજીવાન અદાકારોએ એક યા બીજા સમયે ઊલટથી ભાગ લીધેલો.

સૌથી પહેલાં દરેક લેખકને ચારેક લીટીનો એકાદ વિષય લખી લાવવાનું કહેવાતું. જેમ કે ‘કનુભાઈ કમલાબહેનને મળવા જાય છે, પણ મનુભાઈને અંગત કામે બહાર જવાનું છે. મનુભાઈને તેનો ઘ્યાલ નથી. કમલાબહેન મનુભાઈને સહુકાઈથી ટાળવા કરે છે અને મનુભાઈ તો જમીને જવા માગે છે.’ તે વિષય મજ્યા પછી એક જ્ઞા બને મનુભાઈ અને બીજાં બહેન બને કમલાબહેન. તેમને આ પ્રસંગ હૈયાસ્યુઝથી ભજવી બતાવવાનો છે. શા કારણે મનુભાઈ આવ્યા છે; બે વચ્ચે રિશ્ટો શો છે; શા કારણે કમલાબહેનને બહાર જવાનું છે તે સધણું બને અદાકારો આપોઆપ ઊભું કરે. તે રીતે લેખકને ઘ્યાલ આવે કે સંવાદ કેવી ભાષામાં બોલાય છે અને આટલા ટૂંક વિષયમાંથી કેવું નાટક લખી શકાય.

આ સિવાય બીજી ડાનેક નાટ્યરમતથી સ્ટેજ ઉપર કેમ ઊભા રહેવું, કેમ બૂમો પાડ્યા વિના સંભળાય તેવા અવાજે સંવાદ બોલવા, કેમ સામા અદાકારની ભૂલચૂક સંભાળી લેવી તે સધળાની તાલીમ હસતાંરમતાં લેખક અને ભાવિ અદાકારને મળતી રહી. આવા સેંકડો પ્રસંગો ચક્યાર અને ચક્યૂર થઈને ભજવાયેલા. તેમાંથી કેટલાંક મનોહર એકંકી લખાયાં : સુવર્ણનું ‘વડ તેવા ટેટા’; કપાસીનું ‘ફાધર પિટી’; લાભશંકરનું

‘કુદરતી’ અને બીજાં. તે કાર્યશાળા એક વર્ષ ચલાવી હું ફરી અમેરિકા ભાગવા ચાલ્યો આવ્યો અને પછીથી ચિનુ વગેરે ઉત્સાહીઓએ નવેક વર્ષ તેને ચલાવી. તેમાંથી લાભશંકર, ચિનુ, રમેશ શાહ, ઈન્દુ પુવાર વગેરેએ લાંબાં નાટકોથી કીર્તિ મેળવી. બારાડી, બકુલ ત્રિપાઠી અને સુભાષ શાહ પોતપોતાની રીતે સ્વતંત્ર નાટકો લખ્યાં અને તે સમસ્ત ભજવાયાં. એ આંદોલન શરૂ કર્યાનું ગૌરવ છે મને. લાભશંકર અને ચિનુ મને ટોળમાં નાટ્યગુરુ કહેતા તેનો ગર્વ પણ છે મને.

કનૈયાલાલ ભંડ : રાવજી પટેલ અને મણિલાલ ટેસાઈને તમે જોયા છે. મજ્યા પણ છો. એમના વિશે કંઈ કહેશો ?

મધુ રાય : રાવજી ચોખાના દાણા જેવો સ્વચ્છ અને મળતાવડો છોકરો હતો. હું બહુ ઓછું મજ્યો છું, પણ એની સાલસતાથી પ્રભાવિત છું. મણિલાલ સાથે મૈત્રી ગાઢ થયેલી. મુંબઈમાં તેની સાથે અને આદિલ સાથે બડી ઘારી ઘારી થયેલી. અમારો પત્રવહેવાર લાંબો ચાલેલો. પછી હું તને મળવા મુંબઈ આવ્યો તે જ હિવસે સમાચાર મળ્યા કે તેનું અવસાન થયું છે. એ વાતનો સંદર્ભો આજે પણ આંખ ભીની કરે છે.

કનૈયાલાલ ભંડ : ‘હરિયાથી હાર્મોનિકા’ સુધીની તમારી કલમયાત્રાના મહત્વના પડાવો વિશે વાત કરશો ?

મધુ રાય - મારી વાર્તાઓ ઉપર આરંભે હું મોહન રાકેશ, કમલેશ્વર, રાજેન્દ્ર યાદવનો અને તે સમયે પ્રગટ થતા હિંદી માસિક ‘નઈ કહાનિયાં’નો પ્રભાવ સ્વીકારું છું. બધીની અસર એ રીતે સ્વીકારું છું કે એમનાથી અવળું લખવું. નવી શૈલી વાર્તા રચવાનાં ઘેલાંથી હું તેનું સ્વરૂપ ગુઢ બનાવતો જેથી વાચકને સમજવામાં વાર લાગે. સુરેશ જોખી સાથે સંપર્કમાં આવ્યા પછી ઘાટ અને ઘટનાના દૈત્યી પરિચિત થયો અને તેનાથી એક ડગલું આગળ વધીને ઘાટ કે ઘટના કશું ન હોય તેવો ગાંધ્રકાર અજમાયો જેને મેં હાર્મોનિકા એવી સંજ્ઞા આપી. સ્વાભાવિક છે કે તે રચનાઓ ‘સમજવા’ની નહોતી, અનુભવવાની હતી. એ વ્યાયામમાં એક સમયે મને જ્યાલ આવ્યો કે મારી વાર્તાઓ મારા માતાપિતાને પણ સમજાતી નથી તેથી એમને રીજવવા સાવ સરળ હરિયાની વાર્તાઓ લખાઈ.

કનૈયાલાલ ભંડ : ટૂંકી વાર્તામાંથી નાટ્યલેખન તરફ કઈ રીતે વળ્યા ? ‘કોઈ પણ એક કૂલનું નામ બોલો તો ?’થી આરંભભાયેલી આ નાટ્યયાત્રા વિશે જણાવશો ?

મધુ રાય : મને એમ કહેવાની મંજૂરી આપો કે ‘નાટ્યયાત્રા’ વગેરે પવિત્ર શબ્દો મારા માટે વપરાય તે અજુગતું લાગે છે. અને તે ‘યાત્રા’નો આરંભ વાર્તા અને નાટક બંને સાથે જ લખાવાં શરૂ થયેલાં, કશી યાત્રા નહોતી. બંનેનું પ્રયોજન અર્થાત્પાર્જન હતું, યાને કે હરીફાઈઓમાં ઈનામ જીતવાનું હતું. વાતાહરીફાઈની માફક જ એક એકાંકીની હરીફાઈ માટે બે એકાંકી લખ્યાં, જે ઈનામ જીત્યાં. પછી અમદાવાદ આવ્યો ત્યારે કેલાશ પંડ્યાના પ્રોત્સાહનથી અને કપાસીસાહેબના ઉત્તેજનથી ‘કોઈ પણ એક કૂલનું નામ બોલો તો ?’ તથા ‘આપણે કલબમાં મજ્યા હતા’ આદિ લાંબાં નાટક લખાયાં. તત્પ્રશ્નાત્ર પ્રવીણ જોખીએ ‘કુમારની અગાશી’ લખાવડાયું અને ‘સંતુ’, ‘શરત’, ‘ખેલંદો’

આદ્ય રૂપાંતર કરાવ્યાં. પ્રવીણ જોધીના દેહાંત બાદ કેતન મહેતાએ ‘ચાન્સ’ રૂપાંતર કરાવડાયું જેમાં રા. રા. શ્રી પરેશ રાવળનો ભેટો થયો. વર્ષો બાદ, રા. રા. રાવળે ‘સુરા અને શત્રુજિત’ નાટકની વરધી આપી જે એક સ્પર્ધામાં એક લાખ રૂપિયાનું ઠનામ જત્યું પણ એના શો ખાસ થયા નહીં. દરમિયાન નાટકો ઉપરથી નવલકથાઓ બનાવી, એ કેમે ‘કિભલ રેવન્સવુડ’ નામે નવલકથાનું સમીચીન શૈલીનું નાટક બનાવ્યું : યોગેશ પટેલનું વેવિશાળ, જે વડોદરાની યુનિવર્સિટીના દાખોડકરસાહેબ નામે દિગંશકી આબાદ ભજ્યું. તે જ વિષયવસ્તુ લઈને નૌશિલ મહેતાએ તદ્દન અલગ રૂપાંતર કરીને અંગેજમાં અને ગુજરાતીમાં નાટક ભજ્યાં. સારા કે સફળ નાટકકાર હોવાનો પ્રધાન માપદંડ છે ભજવણી. તે હિસાબે તારક મહેતા કે પ્રવીણ સોલંકી કે ઉત્તમ ગડા જેવી સારાઈ કે સફળતા લાધી નથી.

કનૈયાલાલ ભંડ : બનાડ શોના પ્રઘાત નાટક ‘પિચિમલિયન’ પરથી અનુસર્જન પામેલ ‘સંતુ રંગીલી’ને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો આશય શું હતો ?

મધુ રાય : અર્થ-ઉપાર્જન.

કનૈયાલાલ ભંડ : તમારાં નાટકોમાં મોટેભાગે ખૂન, રહસ્ય અને રોમાન્સ વધારે આવે છે એનું કોઈ ખાસ કારણ ?

મધુ રાય : ગમ્ભત.

કનૈયાલાલ ભંડ : વર્ષ ૨૦૦૪માં રિલીઝ થયેલી હિંદી ફિલ્મ ‘વોટ્સ યોર રાશિ’ તમારા નાટક ‘યોગેશ પટેલનું વેવિશાળ’ પરથી બની છે. એ ફિલ્મ વખતે તમને કેટલી રકમ મળેલી ? અને મેં સાંભળ્યું છે કે તમે ફિલ્મનિર્મિતા સાથે શરત કરેલી કે ફિલ્મની હિરોઈન પ્રિયંકા ચોપડા સાથે તમારો સીન લેવામાં આવે. તો એ સીન પછી થયો ખરો ? એ અનુભવ કેવો રહ્યો ?

મધુ રાય : એવી કોઈ શરત નહોતી કરી. એકાદ એક્સ્ટ્રાનો રોલ કરવા માગ્યો હતો તેનું શૂટિંગ પણ થયેલું જેમાં મેં ટેક્સીવાળાની અદાકારી કરેલી. પણ ફિલ્મ બહુ લાંબી થઈ જવાથી તે કાપી નખાયેલો.

કનૈયાલાલ ભંડ : મોટેભાગે તમે તમારી નવલકથાઓ ઉપરથી નાટક અને નાટકો ઉપરથી નાટક અને નાટકો ઉપરથી નવલકથાઓ લખી છે. આવું કરવાનું કોઈ ખાસ કારણ ?

મધુ રાય : નાટક બહુ ઓછા લોકો જુએ છે અને આપણે રચેલું રતન વધારે લોકો વાંચે એવી ઠગારી આશાથી, તથા પ્રકાશક શિવળ આશરના ધરેથી આવતું ટિક્કિન જમવાની લાલચથી પહેલાં રોજ એક એક પ્રકરણ લખીને તેની ઓફિસે લઈ જતો. એ રીતે ત્રણ નવલકથાઓ બની. પછીથી ‘સુરા અને શત્રુજિત’ નાટકનું રૂપાંતર ‘અભિયાન’ના તત્કાલીન તંત્રીના આગ્રહથી ધારાવાહિક રૂપે થયું. ‘કિભલ રેવન્સવુડ’ નવલકથા પ્રમાણમાં લોકપ્રિય બની અને કેતન મહેતાએ તેનો સ્ક્રીનપ્લે લખાવડાયો પરંતુ તે સ્ક્રીનપ્લે તેણે ન સ્વીકાર્યો તેથી તેના ઉપરથી મેં તેનું નાટક કરી દીધું.

કનૈયાલાલ ભંડ : ગુજરાતી ભાષામાં આજે તમે એક ઊંચાઈ પર પહોંચેલા

લોકલાગીલા સર્જક છો. ગુજરાતી વાચકો તમને ખૂબ ચાહે છે. તમે આપણી ભાષામાં વિશિષ્ટ સર્જન કરીને પોતાનું સ્થાન બનાવ્યું છે. એ પછી ઢંકી વાર્તા હોય કે નાટક હોય કે નવલકથા : આ સ્વરૂપોમાંથી તમને સૌથી વધુ કયું સ્વરૂપ ગમે છે / શા માટે ?

મધુ રાય : વાર્તા, વાર્તા, વાર્તા. નાટકમાં ભજવનાર જોઈએ અને તને પ્રોડ્યુસ કરનાર જોઈએ. નવલકથામાં પ્રકાશક જોઈએ. પણ કવિતાની જેમ વાતમાં મને મારી રીતે મારી ભાષા - તરેહ તરેહની વિજાત સાથે ઈશક કરવાની છૂટ મળે છે તે માટે.

કનૈયાલાલ ભંડ : જૂની રંગભૂમિનું ‘ભવાઈ’ નાટ્યસ્વરૂપ આજે લુપ્ત થતું જાય છે. કદાચ આવતી પેઢી સુધીમાં એ લુપ્ત થઈ પણ જાય. એને બચાવવા શું કરવું જોઈએ ?

મધુ રાય : ઈશ્વરનું ચિંતન.

કનૈયાલાલ ભંડ - તમે વર્ષોથી ‘ગગનવાલા’ના હુલામણા નામથી ‘દિવ્ય ભાસ્કર’માં ‘નીલે ગગન કે તલે’ નામની કોલમ લખો છો. ક્યારેક તમારા આ લેખો જોનોઈવઠ વા જેવા હોય છે. તમારી લેખનશૈલી, શબ્દાવલિ અને શબ્દોની ગુંથણી તમને અન્ય લેખકોથી જુદા તારાવે છે. તમારી આ ભાષાશૈલીની કોઈ લેખક ઈચ્છે તોપણ નકલ ના કરી શકે. એવી વિલક્ષણતા અને વિશેષતા તમારી પાસે છે. આ બધું ક્યાંથી આવે છે ? પ્રયત્નથી ? અભ્યાસથી ? કે પ્રતિભાથી ?

મધુ રાય : ગગનવાલાનાયે ગગનવાલા જાણો. તમે આવું રૂપકું બોલો છો તેથી શરમના શેરડા પડે છે.

કનૈયાલાલ ભંડ : તમને ગજલ પ્રત્યે આશગમો છે. જ્યારે કે ગુજરાતીમાં આજે ગજલ ખૂબ જ લોકપ્રીય કાવ્યપ્રકાર છે. આ ગજલે આપણને આદિલ, ઘાયલ, બેફામ, રુસ્વા, ચિનુ, મનોજ : જેવા ઉત્તમ ગજલકારો પણ આખ્યા છે. છતાંય ગજલ પ્રત્યેના તમારા અણગમાનું સાચું કરણા શું છે ?

મધુ રાય : અણગમો તે એક મુખ્યાંટો છે મિત્ર. ઉપર જણાવેલા બધા અને એટલા જ બીજા ગજલકારો મને ગમે છે; પણ ગજલની સાથે વાતો જરીજમાનો અસભાબ, વાહવાહીની ફોગટ રસમ, અને બે લીટીમાં ગાલિબ બની જવાની તમન્ના કંટાળો આપે છે. ગુજરાતીઓએ ગજલવાળાઓને જે ચગાવ્યા છે તેથી મોરપીંછના રંગની ઈર્ઝા આવે છે.

કનૈયાલાલ ભંડ : તમને ગમતી ગુજરાતી ભાષાની સર્વશ્રેષ્ઠ ત્રણોક નવલકથાઓનાં નામ આપણો ?

મધુ રાય : મને ગમતી કદાચ સમગ્ર ગુજરાતી ભાષાની સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાઓ ના પણ હોય.

કનૈયાલાલ ભંડ : તમે પરંપરિત કથાનકો, ભાષા કે શૈલીથી હંમેશાં જુદા ચાલ્યા છો. તમારી આ વિલક્ષણતાનું મૂળ અને કુળ ક્યાં છે ?

મધુ રાય : ફરી શરમના શેરડા. મારાં માતુશ્રી ચંદ્રમણિ હરિવલ્લભ દવે, જે વલ્લભદાસ સુંદરજી ઠાકરને પરણીને વિજિયાબહેન બન્યાં તેમની બોલી, કલકત્તાનિવાસ દરમિયાન બિહારી, ડિંદી, મારવાડી, ગુજરાતી, બંગાળી, અંગ્રેજી ભાષાઓનો પ્રચંડ

પ્રભાવ, હિંદી, બંગાળી, અંગ્રેજી સાહિત્યનો અનર્ગલ આહાર, તે તે ભાષાની ફિલ્મોની નવ્ય શૈલી વગેરેથી મગજની પેશીઓ પોખણ પામી છે.

કનૈયાલાલ ભણ : કોઈ એક લેખના શીર્ષકમાં કોઈએ તમને ‘ગુજરાતી ભાષાના અમિતાભ બચ્ચન’ કહ્યા હતા. આ વિશે કોઈ ખાસ ટિપ્પણી?

મધુ રાય : અને આ મુલાકાતમાં હું તમને ગુજરાતના મિર્જ ગાલિબ કહું તો કોઈ ખાસ ટિપ્પણી?

કનૈયાલાલ ભણ : ગુજરાતી ભાષાની મહાનવલ તમારી કલમે અવતરે તો આધુનિક ગુજરાતી નવલકથાનો એક નવો યુગ શરૂ થાય, સુરશ જોશી, બક્ષી અને તમે, ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથાને આપેલા આધુનિકતાનાં વચ્ચો હજુ સુધી કોઈ લેખક બદલી શક્યો નથી. સુરશ જોશી અને બક્ષી હવે રહ્યા નથી. ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથાનાં આ આધુનિકતાનાં વચ્ચોને તમે ક્યારે બદલશો? ગુજરાતી ભાષા, નવા લેખકો, નવી કલમો તમારી મહાનવલની રાહ જોઈ રહ્યા છે. એ ક્યારે આવશ?

મધુ રાય : રાત્રિભિષ્ટતિ ભવિષ્ટતિ સુપ્રભાતમ્...

કનૈયાલાલ ભણ : તમારી ઘડીની નાટ્યકૃતિઓ, વાતર્ઓ, નવલકથાઓનું વિવેચન થયું છે. સંશોધનાત્મક અભ્યાસ થયો છે. એનાથી આપને સંતોષ છે?

મધુ રાય : કૃતિ લખાઈ ગયા પછી તેનું વિવેચન, સંશોધન, અભ્યાસ થાય તે જ ગૌરવની વાત છે. તે માટે ટંટો કરવો નાદાની છે.

કનૈયાલાલ ભણ - છેલ્લાં છ વર્ષથી તમે ‘આવતી કાલના વાર્તાકારો માટેનું આજનું માસિક : ‘મમતા’ નિયમિત ચલાવી રહ્યા છો. હું જાણું હું ત્યાં સુધી બધા ખર્ચ પણ તમે જ કરો છો. એમાં છપાતી નવી વાતર્ઓની પણ આજના વાર્તાકારો, વિદ્વાનો, વિવેચકો ટીકા કરે છે. આ અંગે આપ થોડી વાત કરશો?

મધુ રાય : ગુજરાતીમાં વાતલિભનનો ડ્રાસ થયાની કદાચ ગેરસમજ હોય પણ મને લાગ્યું કે ફક્ત વાતર્નું એક સામયિક હોવું જોઈએ. બસ, આયી મૌજ ફીર કો, દિયા ઝોપ્ઢા ફૂક. વિદ્વાનો, વિવેચકો ટીકા કરે છે તે આજે લખાતી વાતર્ઓની ટીકા છે; હું ફક્ત આજે લખાતી વાતર્ઓ પ્રકાશિત કરું હું. ‘ચાંદની’ વગેરે માસિકોની પણ તેમના પ્રકાશનકાળમાં ટીકા થતી હશે, પણ આજે ચાંદનીને નવી વાતરનું નહીં તો નવા વાતર્કારોનું પારણું કહેવામાં આવે છે.

કનૈયાલાલ ભણ : આજના નવા લેખકો માટે કોઈ એવી વાત કરશો કે જેનાથી તેઓ સારા લેખક બની શકે?

મધુ રાય : ભાષા, ભાષા, ભાષા. આજનો ગુજરાતી લેખક બેફામ રીતે ભાષા લખે છે. તમારા આ પ્રશ્નપત્રમાં પણ ભાષા અને જોડણીની બેદરકારી છે જે મેં સુધારી આપી છે. આપે ‘આપ’ અને ‘તમે’ બંને વાપર્યા છે. સહેજ ચોકના ચિત્ત લખો, ડૉક્ટર-સાહેબ!



આપણી વાત

સંકલન : પ્રહૃત્તલ રાવલ

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, રવીન્દ્રભવન - અંતર્ગત તા. ૧૨-૧૨-૨૦૧૮ના રોજ ડૉ. મહેશ ચંપકલાલે 'રવીન્દ્રનાથ-રચિત સિયામી યુગમ : ડાકઘર અને તાશેર દેશ' વિશે વ્યાખ્યાન, ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે ૬-૦૦ વાગ્યે આય્યું હતું. શ્રી શૈલેષ પારેબે રવીન્દ્રભવન વિશેની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે વક્તા શ્રી મહેશ ચંપકલાલનો પરિચય કરાવ્યો હતો. આ વ્યાખ્યાનમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, જનક દવે, તથા રવીન્દ્રસાહિત્યપ્રેમીઓ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા બુધસભા-શિશુવિહાર, ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપકમે શ્રી યશવંત પંડ્યા વ્યાખ્યાનમાળા-અંતર્ગત ડૉ. પ્રભુદાસ પટેલે 'આધુનિક ગુજરાતી નાટક' વિષય પર તા. ૨૬-૧૨-૨૦૧૮ના રોજ, સાંજે ૫-૦૦ કલાકે બુધસભા - વાનપ્રસ્થ સભાખંડ, શિશુવિહાર, ભાવનગરમાં વક્તવ્ય આય્યું હતું.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા સરકારી વિનયન કોલેજ, રાણાવાવના સંયુક્ત ઉપકમે શ્રી તારાબહેન મંગળદાસ મહેતા વ્યાખ્યાનમાળા-અંતર્ગત શ્રી કાન્તિ માલસતરે 'ભારતીય દલિત આત્મકથા' વિષય પર તા. ૨૬-૧૨-૨૦૧૮ના રોજ, બપોરે ૧૨-૦૦ કલાકે સરકારી વિનયન કોલેજ, રાણાવાવમાં વક્તવ્ય આય્યું હતું.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનનિધિ-અંતર્ગત તા. ૧૧-૧૨-૨૦૧૮ના રોજ બપોરે ૩-૦૦ વાગે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે સર્જનાત્મક લેખન વિશેની જીણી જીણી વિગતોની માહિતી આપી હતી. બહેનોએ કવિતા અને વાતાઓનું પઠન કર્યું હતું. આ લેખન વિશેની બહેનોને માહિતી મળી ત્યારે બહેનો ખુશખુશાલ થઈ ગઈ હતી. પારુલ કંદ્રપ દેસાઈએ આ કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત ચી. મ. ગ્રંથાલયમાં દર મહિનાની ૧૭મીથી એક સપ્તાહ સુધી યોજાતા પુસ્તક-પ્રદર્શનમાં આ વખતે ડિસેમ્બર માસમાં શ્રી કનેયાલાલ મુનશીના જન્મદિન નિમિત્તે ઐતિહાસિક નવલકથાઓનું પ્રદર્શન યોજાયું હતું.

દર વખતની જેમ આ વખતે પણ શ્રી માધવ રામાનુજ, શ્રી પ્રહૃત્તલ રાવલ, શ્રી નટવરાઈ પટેલ, શ્રી રૂપાબહેન શેઠ જેવાં સાહિત્યકારો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. તેમજ વાચકો અને નવગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપક શ્રી નયનાબહેન ચુડાસમાએ રસપૂર્વક ભાગ લીધો હતો.

પરિષદના ગ્રંથાલયમંત્રી શ્રી પરીક્ષિત જોશીના આયોજન મુજબ ગુજરાત સમાચાર, નવગુજરાત સમય અને દિવ્ય ભાસ્કરના પત્રકારોએ પણ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની નોંધ લીધી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ત૦મું શાનસત્ર

સાર્વજનિક એજયુકેશન સોસાયટી સંચાલિત એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ (શતાબ્દીવર્ષ)
અને નર્મદ સાહિત્ય સભા, સુરતના યજમાનપદે
તારીખ : ૧૧-૧૨-૧૩, જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮ના ત્રણ દિવસ
શ્રી સિતાંશુ યશશ્વરની અધ્યક્ષતામાં શાનસત્ર યોજાશે.

સ્થળ : એમ.ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ કેમ્પસ, અઠવા લાઈન્સ, સુરત

પહેલી બેઠક : તા. ૧૧-૦૧-૨૦૧૮, શુક્રવાર, સવારે ૧૦.૩૦ થી ૧૧.૩૦
ઉદ્ઘાટન-બેઠક :

ગીત	: જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી
સ્વાગત	: શ્રી સી. એસ. જરીવાળા (અધ્યક્ષ, સાર્વજનિક એજયુકેશન સોસાયટી) ડૉ. જગદીશ પટેલ (પ્રથમ નાગરિક, સુરત)
	શ્રી કશ્યપ મહેતા (કાર્યકારી અધ્યક્ષ, સ્વાગત સમિતિ)
	ડૉ. પ્રકુલ્પ ટેસાઈ (અધ્યક્ષ, નર્મદ સાહિત્ય સભા)
પ્રાસંગિક	: શ્રી પ્રકુલ્પ રાવલ (મહામંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)
અધ્યક્ષ	: શ્રી સિતાંશુ યશશ્વર
આભાર	: શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ (ઉપપ્રમુખ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)

■ બીજી બેઠક, તા. ૧૧-૦૧-૨૦૧૮, શુક્રવાર, બપોરે ૧૧.૩૦થી ૧.૩૦

ભૂમિકા-બેઠક :

અધ્યક્ષ	: શ્રી ઈલાબહેન ભંડ
આજની પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીનો અવાજ	: પ્રો. ભીખુભાઈ પારેખ
સંચાલન	: શ્રી સેજલ શાહ

ભોજન-વિરામ

- ગ્રીજી બેઠક, તા. ૧૧-૦૧-૨૦૧૮, શુક્રવાર, બપોરે રૂ.૦૦થી ૪.૦૦

ભારતીય સાહિત્યસંપર્ક :

પ્રો. ચંદ્રશેખર કમ્બાર સાથે સંવાદ

કાવ્યાનુવાદની પ્રસ્તુતિ	: શ્રી વસંત જોષી
પ્રો. ચંદ્રશેખર કમ્બાર સાથે સંવાદ	: શ્રી કમલ વોરા
સંચાલન	શ્રી મહેશ ચંપકલાલ

- ચોથી બેઠક તા. ૧૧-૦૧-૨૦૧૮, શુક્રવાર, સાંજે ૪.૧૫થી ૬.૧૫
આપણી સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ/શક્યતાઓ અને આપણું સાહિત્ય :
સમયપત્ર ૧૮૫૭થી ૧૯૧૫

અધ્યક્ષ : શ્રી શિરીષ પંચાલ

સન સત્તાવનની ઘટનાનાં વિવિધ અર્થઘટનો

ગાંધીપૂર્વના ગુજરાતી સાહિત્યમાં : શ્રી મકરંદ મહેતા

પરાધીનતાના વૈચારિક અને

વાડુમય પ્રતિકારો

નર્મદ, ગોવધનરામના વિશેષ સંદર્ભે : શ્રી હસિત મહેતા

ગાંધીપૂર્વના ગુજરાતી સાહિત્યમાં

પરાધીનતાના વૈચારિક અને

વાડુમય પ્રતિકારો

રમણભાઈ નીલકંઠ અને

મહિલાલ નભુભાઈના

વિશેષ સંદર્ભે : શ્રી હેમન્ત દવે

સંચાલન : શ્રી પરીક્ષિત જોશી

તા. ૧૧-૦૧-૨૦૧૮, શુક્રવાર, રાત્રે ૬.૩૦થી ૮.૦૦

ગાંધીકાવ્યો : શ્રી અમર ભઙ્ને કંઠે

એ સંદર્ભે આલોચના કરતી થોડી વાતો સાથે

સંચાલન : શ્રી યામિની વાસ

દક્ષિણ ગુજરાતનાં આદિવાસી નૃત્યો

ભોજન-વિરામ

- પાંચમી બેઠક, તા. ૧૨-૦૧-૨૦૧૮, શનિવાર, સવારે ૬.૩૦થી ૧૧.૩૦

આપણી સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ/શક્યતાઓ અને આપણું સાહિત્ય :

સમયપત્ર ૧૯૧૬થી ૧૯૪૭

અધ્યક્ષ : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી

ગુજરાતી સાહિત્ય સંદર્ભ

ગાંધી-રવીન્દ્રનાથ સંવાદ : શ્રી શૈલેશ પારેખ

ગાંધીયુગની કવિતાનું સ્વરવૈવિધ્ય :

જવેરચંદ મેઘાણી

અને ઉમાશંકર જોશીના વિશેષ સંદર્ભ : શ્રી રમણ સોની

ઈષ્ટત્રૂ ઉવેખાયેલાં બે પ્રબળ

વિચલનો : સુંદરમું અને

જ્યંતિ દલાલના વિશેષ સંદર્ભ : શ્રી પ્રવીણ પંડ્યા

સંચાલન : શ્રી અરુંધતી દેસાઈ

- છઢી બેઠક, તા. ૧૨-૦૧-૨૦૧૮, શનિવાર, બપોરે ૧૧.૩૦થી ૧.૦૦ સાહિત્યિક, કલાપરક અને વિદ્યાકીય સંસ્થાઓ : સંવેદનશીલતા, સહભાગિતા અને સ્વાયત્તતા

શ્રી ઈલાબહેન ભણ સાથે સંવાદ : શ્રી શ્રીધર વ્યાસ

શ્રી જયદેવ શુક્લ

શ્રોતાઓ સાથે પ્રશ્નોત્તરી

સંચાલન : શ્રી પ્રકાશ વશી

- સાતમી બેઠક, તા. ૧૨-૦૧-૨૦૧૮, શનિવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૫.૦૦

આપણી સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ/શક્યતાઓ અને આપણું સાહિત્ય :

સમયપટ ૧૯૪૭થી આજ સુધી

ગાંધી : માર્ક્સસ, આંબેડકર, : શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ (અધ્યક્ષ)

ટાગોરના સમાવેશી સંદર્ભે

દલિત ઓળખ અને ગુજરાતી

સાહિત્ય : સમસ્યાઓ અને

શક્યતાઓ

: શ્રી ચંદુ મહેરિયા

આપણા આદિવાસીઓ અને

આપણું સાહિત્ય : સમસ્યાઓ

અને શક્યતાઓ

: શ્રી કાનજી પટેલ

‘ચૂપ કેમ ?’ - સાંપ્રત ગુજરાતી

સાહિત્યની આંતરખોજ : શ્રી ભરત મહેતા

સંચાલન : શ્રી પીયુષ ટક્કર

તા. ૧૨-૦૧-૨૦૧૯, શનિવાર, સાંજે દ.૦૦થી ૭.૩૦
શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશી સાથે એક સાંજ

રહેવા-મળવાની ખુલ્લી જગ્યા : : શ્રી જૈમિની મહેતા, શ્રી બિપિન પટેલ
મારી સ્થાપત્યવિભાવના :
લોકસંદર્ભ, ગાંધીસંદર્ભ
સંચાલન : શ્રી પરસી એન્જિનિયર

ભોજન-વિરામ

રાત્રિ-બેઠક : તા. ૧૨-૦૧-૨૦૧૯, શનિવાર, રાત્રે ૮.૦૦થી

સમૃતિવંદના

ભગવતીકુમાર શર્મા : શ્રી રીના શર્મા, શ્રી મુકુલ ચોકસી

નાટક

એક આત્મા શુદ્ધ, ગૌતમ બુદ્ધ : (આર્ટિઝમ થિયેટર, સુરત)

■ આઠમી બેઠક : તા. ૧૩-૦૧-૨૦૧૯, રવિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૧૦.૩૦

યુવામંચ

જ્ઞાનસત્ત્રમાં જોડાયેલા શાળા-કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓની કૃતિઓની પ્રસ્તુતિ
શ્રી ઈશાન દોશી અને શ્રી પ્રતીક ગાંધી સાથે

■ નવમી બેઠક : તા. ૧૩-૦૧-૨૦૧૯, રવિવાર, સવારે ૧૦.૩૦થી ૧૨.૩૦

વૃદ્ધ-વિચારણા

ગાંધી : આવતી કાલે, અલગ રીતે

અધ્યક્ષ : શ્રી હિમાંશી શેલત

વક્તા : શ્રી અચ્યુત યાણીક

શ્રી દિનકર જોધી

શ્રી લીલાધર ગડા

શ્રી ભીમજી ખાચરિયા

સંચાલન : શ્રી રૂપા શેઠ

■ દસમી બેઠક તા. ૧૩-૦૧-૨૦૧૯, રવિવાર, બપોરે ૧૨.૩૦થી ૧.૩૦

જ્ઞાનસત્ત્ર સમાપન બેઠક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું સત્ર (સામાન્ય સભા)

દરાવો : પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ

આભારદર્શન : બંને યજમાન સંસ્થા વતી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી : શ્રી પ્રકુલ્લ રાવલ (મહામંત્રી)

નોંધ

જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઈચ્છિતા પ્રતિનિધિઓએ ડેલિગેટ ફીના રૂ. ૭૦૦/- ભરવાના રહેશે અને વિદ્યાર્થીઓએ રૂ. ૩૦૦/- ભરવાના રહેશે.
(કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.)
ડેલિગેટ ફી તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૮ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં
ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી
ભરાઈ જાય તે ઈચ્છાનીય છે. ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો
રહેશે અને આયોજનની અનુકૂળતા મુજબ મર્યાદિત સંખ્યામાં સ્વીકારી શકાશે.

તા. ૧૧-૦૧-૨૦૧૮, શુક્રવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૧૦.૦૦

પરિષદ પુસ્તક-પ્રદર્શન અને વેચાણ સાથે અન્ય પ્રકાશકોનાં પુસ્તકો

ઉદ્ઘાટન : શ્રી ચંદ્રશેખર કમ્બાર

વક્તવ્ય : શ્રી મણિભાઈ પ્રજ્ઞાપતિ, શ્રી ધવલ પટેલ

સંચાલન : સ્વાતિ મહેતા

તા. ૧૨-૦૧-૨૦૧૮, શુક્રવાર, સવારે ૮.૦૦ થી ૮.૦૦

ગાંધી-ગીત-યાત્રા



કવિલોક ટ્રસ્ટ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર
અંતર્ગત બુધસભામાં પ્રત્યેક માસના છેલ્લા બુધવારે કોઈ એક કાવ્યકૃતિ પર ડૉ.
ધીરુ પરીખ વક્તવ્ય આપે છે. તા. ૨૬-૧૨-૨૦૧૮ને બુધવારના રોજ ભૂતપૂર્વ
વડાપ્રધાન અને કવિશ્રી અટલ બિહારી વાજપાઈનાં બે કાવ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને
શ્રી ધીરુ પરીખે આસ્વાદમૂલક વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ

કશ્યપ મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્ય સભાનું ગીસમા જ્ઞાનસત્રાની યજમાન સંસ્થા સૂરતની સો વર્ષથી જ્ઞાનની ગંગોત્રી વહેવડાવતી એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ છે. ૧૯૯૮માં જ્યારે મુંબઈ અને વડોદરા વચ્ચે એક પણ કોલેજ નહોતી ત્યારે શરૂ થયેલી આ કોલેજે સો વર્ષ દરમ્યાન અનેકાનેક વિદ્યાર્થીઓની કારકિર્દી ઘરી છે અને કેટલાંય જળહળતાં રત્નોએ સંસ્થાને ગૌરવ અપાવ્યું છે. આ કોલેજ જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચંદ્રવદન શાહ, માજુ મુખ્યપ્રધાન હિતેન્દ્ર દેસાઈ, નાટ્યવિદ જશવંત ઠાકર, પદ્મ શ્રી મહિનાભાઈ દેસાઈ, કવિ શ્રી જ્યંત પાઠક, આર્મ્ઝ ચીફ જનરલ વૈધ, વિશ્વવિદ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. પદ્મા દેસાઈ, મેળ્સેસે એવોઈવિજેતા ઈલાબહેન ભહુ અને ઈલાબહેન પાઠક, તખ્તાના સમાટ પ્રવીણ જોશી, સુપીમ કોર્ટના પૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ધીરુભાઈ દેસાઈ, હિમાંશી શેલત જેવી અનેક વિભૂતિઓ સમાજને આપી છે. આ પ્રાસંગિક લેખ સંસ્થાના ભાતીગળ ઈતિહાસની જલક છે.

૧૯૯૮માં જ્યારે એમ. ટી. બી.ની સ્થાપના થઈ ત્યારે મુંબઈ અને અમદાવાદ વચ્ચે કોઈ કોલેજ નહોતી. વડોદરામાં ગાયકવાડ સરકારની કોલેજ હતી જેમાં વડોદરાના વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ પસંદ કરતા. સૂરતમાં કોલેજ શરૂ થતાં દક્ષિણ ગુજરાતના વિસ્તારના મધ્યમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી સગવડ ઊભી થઈ. ઠેડ દહાણું અને ઉમરગામથી તેમજ પૂર્વમાં સોનગઢ, બારા થઈ વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવતા.

એકમાત્ર કોલેજની શરૂઆત માટે સંચાલકસંસ્થા સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટીએ દીર્ઘ દાખિથી એક લાખ ઉપરાંત ચોરસ મીટર જગ્યા લીધી અને રણ્યામણું પરિસર વિકસાયું. કોલેજના પ્રાંગણમાં વિવિધ પ્રકારનાં ઊંચાં વૃક્ષો, એ વૃક્ષો પર એની ઓળખ આપતી તકતીઓ, વર્ગખંડોની સામે હરિયાળી લોન, અને ફૂલછોડથી વધતી શોભા, ગુલાબ, મોગરો, ચમેલી, સૂર્યમુખી, તનમનીયા ચંપા જેવાં ફૂલોને કારણે રંગબેરંગી બનતું વાતાવરણ, સોપારીના, ચંદનના, કર્ણિકારના, મેહોગનીના પસંદ કરી કરીને રોપાયેલાં વૃક્ષો, સવારથી સાંજ સુધી પક્ષીઓના કલરવનો ઝુંજારવ, અદભુત, રમણીય અને જ્ઞાનપિપાસુ માટે આદર્શ વાતવરણ સર્જે છે, કોઈ શિક્ષણસંસ્થામાં જોવા ન મળે એવું પ્રકૃતિ-સૌંદર્ય અહીં ખીલી રહે છે, શાશ્વત છતા વિવરતશીલ પ્રકૃતિની ઋતુ-ઋતુની શોભા અહીં પ્રગટે છે, કવિવર ટાગોરના શાંતિનિકેતનની નાનકડી પ્રતિકૃતિ અહીં શસે છે.

એમ. ટી. બી. કોલેજનું રમતનું મેદાન અત્યંત રમણીય છે. બહુ ઓછી શિક્ષણ-સંસ્થાઓ પાસે આવું સુંદર રમતનું મેદાન હોય છે. પરોઢનું પહેલું કિરણ આ લીલાછમ ઘાસની ચાદર પર પડે ત્યારે ઝકળબિંદુઓથી પરાવર્તિત થતો પ્રકાશ આફ્લાદક વાતાવરણ સર્જે છે, તો મધ્યાહ્નના ધોમધખતા સૂર્યની ગરમીમાં આવરણ ઉત્તરે છે. ઢણતા સૂર્યના લંબાતા જતા પડછાયાઓ જ્યારે સંતાકૂકરી રમતા હોય ત્યારે મેદાનના લીલાંછમ ઘાસ પર રમતગમતમાં તહ્વીન યાયાવર પક્ષીઓને માળામાં જવાની જરીયે ઉત્તાવળ નથી એ જોઈ ચરણ પણ થંભી જાય છે. આ સંસ્થાના સ્થાપકોને અભ્યાસતુર વિદ્યાર્થીઓ માટેનું આ આર્દ્ધ વાતાવરણ જોઈને પરમ સંતોષ થતો હશે.

સમગ્ર ગુજરાતમાં ઘ્યાતનામ એમ. ટી. બી. કોલેજનો ઈતિહાસ ભવ્ય છે. આજથી ત્રણેક દાયક પહેલાં કોલેજની પ્રતિષ્ઠા આસમાને હતી, એ વખતે શહેરમાં કોઈ મહાજન આવે તો તેને કોલેજમાં માનવપૂર્વક આમંત્રણ આપી બોલાવતા, એમનાં વ્યાખ્યાનો માટે કોલેજનો સેન્ટ્રલ હોલ ભીયોખીય ભરાઈ જતો. જવાહરલાલ નહેરુ, સુભાષચંદ્ર બોઝ, સરોજિની નાયદુ, ઈન્દ્રલાલ યાણ્ણિક, બલરાજ સહાની, ઉમાશંકર જોશી, સુન્દરમ્ભ, બળવંતરાય ઠાકોર, ગુલાબદાસ બ્રોકર, જેવા કંઈ-કેટલાય મહાનુભાવોનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો છે,

વિદ્યાર્થીઓમાં ઉમંગનો તરવરાટ હતો તો અધ્યાપકોનું એક તેજસ્વી મંડળ હતું. પ્રિ. કે. એલ. દેસાઈ, પ્રો. કે. એસ. ત્રિવેદી, પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિજયરાય વૈદ્ય, હીરાલાલ ગોળીવાલા, વ્રજરાઈ દેસાઈ, આર. આઈ. પટેલ, જ્યંત પાઠક, કુંજવિહારી મહેતા, જેવા અનેક પ્રતિભાશાળી વિદ્વાનોએ અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓની કારકિર્દીમાં મહત્વનો બાગ ભજ્યો છે,

સૂરતમાં થતી તમામ શૈક્ષણિક કે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં એમ. ટી. બી. મધ્યસ્થાને હતી. સૂરતમાં કલામંડળો તૈયાર કરવામાં અને કલાકારોને તાલીમ આપવામાં ડૉ. આર. આઈ. પટેલનો મોટો ફાળો છે.

સાક્ષરવર્ય વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીસાહેબ ગુજરાતના ઉત્તમ પંડિત, વિચારક અને વિચેચક હતા. એમની પ્રતિભા, ઘ્યાતિ એમ. ટી. બી.ની ગૌરવગાથાનાં સુવર્ણ પૃષ્ઠો છે. ત્રિવેદીસાહેબ સાચા અર્થમાં પૂરેપૂરા પંડિત. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઊડા અભ્યાસથી સંમાર્જિત થયેલી વિદ્વત્તાથી શોભાયમાન સાક્ષરવર્યના હાથ નીચે જેમની ભણવાની તક મળી એ તમામ અત્યંત ભાગ્યશાળી છે.

ત્રિવેદીસાહેબનો પોશાક એ કાર્યરત રહ્યા ત્યાં સુધી એકસરખો રહ્યો. ઊંચું પાતળું શરીર, ગૌર વાન, સરસ ચીપીને પહેરેલું ધોતિયું, ઉપર લાંબો કોટ, સંપૂર્ણ વ્યવસ્થિત રીતે માથે બાંધેલો બદામી ઝાંયવાળો સફેદ રેશમી ફેંટો, પગમાં મોંજાં અને જોડાં. ત્રિવેદીસાહેબ કોલેજના પ્રાંગણમાં માંડ બસો ગજ દૂર આવેલા એમના નિવાસસ્થાનેથી નીકળી કોલેજના મકાન સુધી આવે ત્યાં સુધી એમને વીસેક ભિન્નિટ લાગે. દરેક વૃક્ષો પાસે ઉભા રહીને નિરીક્ષણ કરે. માળીને સૂચના આપવાની હોય તે આપે. પ્રકૃતિનું સૌંદર્યપાન કરતો એમનો સાહિત્યજીવ પરમ આનંદ અનુભવતો. દરેક વૃક્ષને ઓળખનાર, ફૂલોના

વિવિધ રંગોને પારખનાર, પંખીઓના અવાજ પરથી તેમની જતને ઓળખતા. પંખીઓની ઋતુચર્યા અને વિવિધ ખાસિયતોની જીણામાં જીણી વિગતોથી એ માહિતગાર હતા. ત્રિવેદીસાહેબ એમ. ટી. બી. નું આભૂષણ હતા.

ઓગાણીસો જીસથી પચાસ સુધી પ્રિ. એન. એમ. શાહ આચાર્યપદે રહ્યા. ભારતના ત્રણ વિઘ્નત ગણિતજ્ઞોમાંના એ એક હતા. એમને માટે એક લોકવાયકા હતી, પરીક્ષામાં પ્રશ્નપત્રોમાં ‘ગમે તે દસમાંથી છના જવાબ આપો,’ એમ પૂછવાની પ્રથા તે વખતે હતી. શાહસાહેબ બધા જ પ્રશ્નોના જવાબો લખતા અને ગમે તે છ તપાસો એવી નોંધ મૂકતા.

અત્યંત શિસ્તના આગ્રહી, કડક સ્વભાવવાળા, અને અતડા હોવા છતાં શાહસાહેબ અંગેની એક સ્મરણીય ઘટના નોંધનીય છે, ક્રિએટ ઈન્ડિયાની હાકલ પરી અને દસમી કે અગિયારમી ઓગસ્ટે (૧૯૪૨) વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજ કેમ્પસમાં સભા ભરી. એ સમયે ખૂબ ઉત્સાહી એવા પંડ્યા નામના ફોજદાર હતા. એ પોતાની ફોજ સાથે મેદાન પર ધસી આવ્યા અને વિદ્યાર્થીઓ પર બેરહમ લાઠીમાર શરૂ કરી દીધો. શાહસાહેબ બંગલામાં હતા. ધોતિયા અને પહેરણ સાથે ઝડપથી સ્થળ પર આવીને ફોજદાર પંડ્યાને તાત્કાલિક કોલેજ છોડી જવાનો હુકમ આપ્યો. એમણે પોતાના સત્તાવાહી અવાજમાં કહ્યું, ‘This is my college, you cannot enter without my permission. Please leave the premises immediately’. સૌના આશર્વ વચ્ચે પંડ્યાએ એ ફોજને રીટ્રીટનો હુકમ આપી દીધો. એકઠા થયેલા વિદ્યાર્થીઓએ પંડ્યાનો હુરિયો બોલાવ્યો.

ગ્રખર વિદ્યાન, કાબેલ અને દક્ષ વહીવટકર્તા અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વના સ્વામી પ્રિ. એન. એમ. શાહ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ થઈ શક્યા નહીં. દેશની કોઈ પણ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ થઈ શકે એવા તમામ ગુણો એમનામાં હતા છતાં પોતાના પ્રદેશમાં શરૂ થયેલી નવી યુનિવર્સિટીના કુલપતિ પણ ન થઈ શક્યા. ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ ન થઈ શકેલા તે આપણને ખબર છે.

પ્રિ. ડૉ. કે. એલ દેસાઈસાહેબ, ૧૯૨૦માં એમ. ટી. બી.માં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા અને ૧૯૬૨માં નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી એમ. ટી. બી.માં એવા ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા કે એકબીજાના પર્યાય બની ગયેલા. એમની અને વિશ્વુપ્રસાદ ત્રિવેદીસાહેબની મેત્રી ખૂબ ગાઢ અને આત્મીયતા અને સ્નેહથી સભર. દેસાઈસાહેબને સોસયટીએ કેમ્પિયન્સ, ઇંગ્લેન્ડ ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે મોકલેલા. એ દરમાન દેસાઈસાહેબે ત્રિવેદીસાહેબને લખેલા પત્રો એમની દીકરી અને જગવિખ્યાત ઈકોનોમિસ્ટ ડૉ. પચા દેસાઈએ સંપાદિત કર્યા છે. ‘From England with love’ અંગ્રેજ સાહિત્યનું એક ઉત્તમ પુસ્તક છે. દેસાઈસાહેબની નિવૃત્તિથી એમ. ટી. બી. કોલેજના વિદ્યાન પ્રાધ્યાપકોની એક પેઢી અસ્ત થઈ ગઈ. અને સુકાન આવ્યું એ પછીની પેઢીના હાથોમાં.

આવા ઉત્તમ પ્રાધ્યાપકોના હાથ નીચે તાવીમ પામેલા કુજવિહારી મહેતાએ ૧૯૭૦માં આચાર્યપદ સંભાળ્યું. કડક શિસ્તના આગ્રહી છતાં વિદ્યાર્થીઓમાં અત્યંત પ્રિય એવા મહેતાસાહેબની સમગ્ર દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઘ્યાતિ હતી. વર્તમાનપત્રોમાં એમની કોલમ ‘શિક્ષણ અને સંસ્કારની સમસ્યાઓ’ એટલી લોકપ્રિય હતી કે કેટલાક

રચિકો ફક્ત કોલમ માટે જ મંગળવારનું છાપું ખરીદતા.

કટોકટી સમયે કોઈ અગમ્ય કારણોસર કોલેજના પ્રાધ્યાપક અરવિંદભાઈ જોશી અને વિદ્યાર્થી નેતા કદીર પીરજાદાની સરકારે ધરપકડ કરી. ઈમરજન્સીના એ જમાનામાં બધા ગભરાય ત્યારે પકડાયેલાને છોડાવવાની તો વાત કરનાર જ કોઈ નહીં. મહેતાસાહેબે આકાશપાતાળ એક કરીને બંનેને છોડાવવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા અને સફળ થયા. પ્રા. અરવિંદ જોશી સંસ્કૃતના વિદ્ધાન. એમની ધરપકડથી કુટુંબને જે આઘાત લાગ્યો! જ્યારે અરવિંદભાઈના ધૂટવાના સમાચાર આવ્યા ત્યારે આ આચાર્ય એમની સાઈકલ પર અરવિંદભાઈની માતાને સમાચાર આપવા ગયા. એ યાદ કરીને હજુ આજે પણ અરવિંદભાઈની આંખો ભીની થઈ જાય છે.

કોલેજની યશસ્વી પરંપરાનો ભવ્ય વારસો આજની પેઢીને મળ્યો છે. ૧૯૯૭માં કોલેજને રાજ્ય સરકારનો શ્રેષ્ઠ કોલેજનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયસ. કોલેજને ૨૦૦૭માં એ ગ્રેડ, ૨૦૧૫માં ફરી એ ગ્રેડ મળ્યો. યુ. ઇ. સી.ની કોલેજ વિથ એક્સલન્ટ પોટેન્શિયલની એક કરોડની અને પછી બીજી દોઢ કરોડની ગ્રાન્ટ મળી, એ નાનીસૂની વાત નથી, આ સિદ્ધિની પાછળ હાલના આચાર્ય અને એમની ટીમના તમામ સભ્યનો અથાક પરિશ્રમ જણાઈ આવે છે, આ કોલેજ આદિવાસી વિસ્તારમાં સંશોધનકાર્ય પણ હાથ ધર્યું છે, જેની વિવિધ સત્રોએ ખૂબ પ્રશંસા થઈ છે. શતાબ્દીથી જ્ઞાનગંગોત્ત્રી વહેવડાવતી મહાન એમ. ટી. બી. કોલેજના રણ્યામણા પરિસરમાં ગ્રીસમા જ્ઞાનસત્ર પ્રસંગે આપણે સૌ બેગાં થઈશું એની આતુરતાથી રાહ જોવાઈ રહી છે.

૨૨-૧૨-૨૦૧૮



સાભાર સ્વીકાર

નિબંધ

અંગીકાર જ્યવતી કાળુ, ૨૦૧૭, અશોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦ + ૧૪૨, રૂ. ૧૭૫. સમયબોધ પ્રવીણ દરજી, ૨૦૧૮, રનાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦ + ૧૮૨, રૂ. ૧૭૦, જીવનઘડતર કેવી રીતે કરશો? ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૮, રનાદે પ્રકાશન, ૮ + ૧૧૧, રૂ. ૧૨૦. ઈન્સાનિયતના યાત્રી કેવી રીતે બનશો? ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૮, રનાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬ + ૧૧૦, રૂ. ૧૧૫.

અકાદેમીનો પુરસ્કાર : ભારતની સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા દર વર્ષે ભારતીય ભાષાઓમાંનાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોને પુરસ્કારથી સંન્માનિત કરવામાં આવે છે. આ વખતે ગુજરાતી ભાષાનો આ પુરસ્કાર ડૉ. શરીરા વીજળીવાળાના વિવેચનાત્મક આસ્વાદલેખો—વિવેચનાત્મક નિબંધોના પુસ્તક ‘વિભાજનની વ્યથા’ને ફાળે ગયો છે. લેખિકાશ્રીને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન.

સ્પેરો લિટરરી એવોર્ડ ૨૦૧૮ : સાઉન્ડ એન્ડ પિક્ચર આર્કાઇવ ફોર રિસર્ચ ઓન વુમન (ટૂંકમાં, સ્પેરો) લિટરરી એવોર્ડ ૨૦૧૮ તા. ૮-૧૨-૧૮ના રોજ એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટી ખાતે એનાયત થયો. જેમાં કુલ ચાર વિજેતાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનાં અગ્રણી લેખિકા શ્રી વર્ષા અડાલજાને સ્પેરોના પૂર્વ ટ્રસ્ટીશ્રી ડૉ. રોશન સાહનીના હત્થે પુરસ્કાર એનાયત થયો. લેખિકાશ્રીને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન.

ગુજરાતી વાચિકમુ સ્પર્ધા : ‘રહે અમર ભાષા ગુજરાતી’ અભિયાન હેઠળ શ્રી પ્રીતેશભાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ તા. ૧૬-૧૨-૧૮ના રોજ ગુજરાતી વાચિકમ સ્પર્ધા પોજાઈ ગઈ. વિવિધ શાળાઓના વિવિધ કક્ષાના કુલ ૮૦ વિદ્યાર્થીઓએ સ્પર્ધાઓમાં ભાગ લીધો હતો. ગાંધીજીના ૧૫૦મા જન્મવર્ષ નિમિત્તે થયેલા આ વિશેષ કાર્યક્રમના આયોજનમાં પ્રા. આરતીબહેન મહેતાએ ઘણી જહેમત ઉદ્ઘાતી હતી. કાર્યક્રમમાં વાચિકમના નિર્ણાયિક તરીકે પરિષદ્ધમંત્રી શ્રી પરીક્ષિત જોશી ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. વિજેતાઓને ઈનામી રકમ સાથે પ્રમાણપત્ર અને બેટ આપવામાં આવ્યા હતાં.

વાર્તાશિબિર : ગ્રામભારતી અમરાપુર, રંગદ્વાર પ્રકાશન અને આશાકિરણ ટ્રસ્ટના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૨૧-૨૨ સપ્ટેમ્બર દરમિયાન ગ્રામભારતી ખાતે વાર્તાશિબિરનું આયોજન થયું હતું. રમેશ ર. દવે અને કિરીટ દૂધાતના સંચાલન તળે યોજાયેલી આ વાર્તાશિબિરમાં વીસ વાર્તાકારો સર્વશ્રી અજય ઓગા, અજય સોની, ભારતીબહેન દવે, જ્યંત રાઠોડ, જિજોશ જાની, કોમલ પટેલ, પ્રભુદાસ પટેલ, કંર્પ દેસાઈ, કિસનસિંહ પરમાર, મનસુખ સાવલિયા, નીતા જોશી, નીતિન ત્રિવેદી, નયના મહેતા, સંજય ચૌધરી, સંજય ચૌહાણ, સાગર શાહ, સુનીતા ચૌધરી, વિપુલ વ્યાસ, ઊર્મિ પંડિત અને વિશાળ ભાદાણીએ પોતાની વાર્તાઓનું પઠન કર્યું હતું. શ્રી રધુવીર ચૌધરીએ સમગ્ર ટૂંકી વાર્તાનો ચિત્રાર આય્યો હતો.

ફોટો-શો : આગામી ૧૦-૧૭ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૮ દરમિયાન ફોટોગ્રાફર અમિત મહેતાનો હિમાલયવિષયક ફોટો-શો રોટરી આર્ટ ગેલેરી, સુરત મુકામે યોજાનાર છે. કલારસિકો માટે સોમથી શુક ૪થી ૮ અને શનિ-રવિમાં ૮થી ૮ સુધી પ્રદર્શન ખુલ્લું રહેશે.

આવરણાચિત્ર - સંદર્ભનોંધ

પીયુષ ઠક્કર

ચિત્રકાર : હકુ શાહ (જ. ૧૯૭૪, વાલોડ, સુરત)

ચિત્રનું શીર્ષક : 'The Supreme Consideration is Man'

માધ્યમ : તૈલચિત્ર • માપ ૫૬.૩" × ૩૪.૪" • વર્ષ : ૨૦૦૦

૧

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી જેવી બૃહદ વ્યક્તિમત્તા વિશે કલાકારો કલાકૃતિઓ રચે છે ત્યારે ખરેખર તેઓ શું કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે? જેમણે ગાંધીને જોયા છે એ કલાકારો, જે કલાકારો ગાંધીના સમયમાં જીવ્યા છે એ અને જે કલાકારો સમયની દાખિએ ઘણા પણીથી જન્મ્યા છે એમણે પણ કચારેક ગાંધી સાથે અનુસંધાન કેળવ્યું છે. આપણે એમની ભૂમિકા સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ તો સંભવ છે કે દશ્યકલામાં ગાંધી સંદર્ભના વિવિધ આવિર્ભાવોને અંકે કરી શકીએ.

ખરેખર દશ્યકલાકારો કરે છે શું? શું એ ગાંધીનું માત્ર વિભૂતિરૂપ આલેખન કરે છે? શું તેઓ ગાંધીની સર્વસામાન્યજન સાથે જોડાતી ભાવનાને બહેલાવે છે? કે ગાંધીનાં પ્રતીકચિહ્નોને ગાંધીની દેહાકૃતિ દ્વારા તેઓ માત્ર એક સુગમ ચિત્રાવલિ સર્જે છે? કે ગાંધી થકી આપણા સમયની વિંભનાઓને તેઓ વાયા આપે છે?

આમ જુઓ તો ગાંધીને લઈને કલાકૃતિ રચતો પ્રયેક કલાકાર પોતાની નિજ દશ્યભાષામાં ગાંધી માટેની જગાને ખોળે છે અથવા તો ગાંધીવિચારમાં પોતાની કલાને ઢાળતો હોય છે. એ પણ કલાના ધોરણો અને રંગ, રેખા, અવકાશ અને વિવિધ ધન પદાર્થ જેવા ઉપાદાનોના પ્રયોગ વડે. કલાકાર દશ્યરૂપોના સમાયોગ વડે એક બિંબ રચે છે કે એક પોતીકું રૂપક બાંધે છે. જેમાં દશ્ય/ વિચાર સૂત્રોના સંકલન દ્વારા પોતાના સમય સાથે અને ગાંધી વિશેની વ્યાપક સમજણ સાથે તાદાત્મ્ય રચે છે અથવા તો એમાં દખલ કરે છે.

૨

મે ૨૦૧૭ના પરબ આવરણાચિત્ર 'જીની જીની બીની ચદરિયા'ને નિભિતે ચિત્રકાર અને લોકવિદ્યાવિદ હકુ શાહ વિશે થોડીક વાત કરેલી. આ અંકે એમની ગાંધીચિત્રોશ્રેષ્ઠીમાંના એક ચિત્ર 'The Supreme Consideration is Man' વિશે વાત કરીએ. છેલ્લા બે દાયકામાં એમણે ગાંધી વિશે બે ચિત્રશ્રેષ્ઠીઓ રચી છે: 'નૂર ગાંધી કા મેરી નજર મે' (૧૯૮૭) અને નિત્ય ગાંધી/ Living ReLiving Gandhi (૨૦૧૪). પ્રસ્તુત ચિત્ર માટે હકુ શાહે ગાંધીની લાક્ષણિક મુત્રા પસંદ કરી છે. વિચારમજન, કર્મરત

ગાંધીની મુદ્રા. દેહકૃતિની પાછળ રેટિયો મૂક્યો છે. રેટિયોનું ચક પણ માથાની પાછળ જાણે આભામંડળ રચે છે. બેઠકમાં પાથરણું અને હાથમાં પેન્સિલનો નાનકડો ટુકડો. એ વડે જાણે હમજાં જ એમણે રેટિયોની બેઠક પર લખ્યા છે માનવ્યતાની સર્વોપરીતાની હિમાયત કરતા શબ્દો : ‘The supreme consideration is man. The machine should not tend to make atrophied the limbs of man.’(Young India, 13-11-1924, p. 378)

હકુ શાહ વિષયને પોતાની આગવી દશભાષામાં ઢાળે છે. ગહન વિચારને કે રૂપકને સરળ અને સુગમ આકારોમાં અને દશ્ય સંયોજનામાં સંકલિત કરે છે. કશા જ ઠઠારા વિનાનું નરવું આલેખન. અને છતાં સમગ્ર ચિત્રની છાપ ઉદાત્તાને આલેખે. રણિયાના આઈકોન પેઇન્ટિંગ્સની / પ્રતિમાચિત્રોની યાદ અપાવે એવી આ ચિત્રની તાસીર છે. ઘણુંખણું પેલેટ-નાઈફથી હકુ શાહ ચિત્ર રચતા હોય છે. અહીં પણ એકબીજાંમાં રસાઈને ધૂપછાંવની ધારીએ આખુંય ચિત્ર ગણતરીના રંગોથી આલોકિત થયું છે. ઉષ્ણ રંગોની પિછવાઈમાં આસનસ્થ / કર્મરત ગાંધીની શેત દેહકૃતિ.

ચિત્રકારનું સરનામું : હકુ શાહ, ૧૬, નેમનાથ સોસાયટી, નારાયણ નગર રોડ, પાલદી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૭ ફોન : (૦૭૯) ૨૬૬૩ ૬૭૪૧



સાભાર સ્વીકાર

નવલક્ષણ

શાપિતા મીનળ દીક્ષિતા, ૨૦૧૬, અશોક પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ ૧૪ + ૨૦૧, રૂ. ૨૫૦ એક પગલું અંધકાર ભાડી કામિની મહેતા, ૨૦૧૭, અશોક પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૮ + ૧૨૪, રૂ. ૧૬૫ પ્રિયતમા મૌહન પરમાર, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૪ + ૪૭૪, રૂ. ૪૮૦ વટમાં વટ બહારવટ નવનીત સેવક, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬ + ૧૮૩, રૂ. ૧૭૫.

આ અંકના લેખકો

કનૈયાલાલ ભહ	: પ્લોટ નં. ૧૧૮૫, કેશવ એપાર્ટમેન્ટ, હાઈટીક હોસ્પિટલ પાછળ, સેક્ટર-૩/ડી, ગાંધીનગર
કશ્યપ મહેતા	: સાર્વજનિક એજયુકેશન સોસાયટી, એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજ કેમ્પસ, અઠવા લાઈન્સ, સૂરત-૩૮૫૦૦૧
કિરીટ દૂધાત	: એ/૧, સુયોજન એપાર્ટમેન્ટ, ભાગવત વિદ્યાપીઠ પાસે, સોલા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૦
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	: ડી/૬, પૂર્ણશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ચંદ્રકાન્ત શેઠ	: બી/૮, પૂર્ણશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી	: ‘રાધેકૃષ્ણ’, ૬, બોર્ડે હાઉસિંગ સોસાયટી, યુનિ. રોડ, રાજકોટ- ૩૬૦૦૦૫
જગૂત ગાડીત	: બી-૧૪, શિવાયુપ્લેક્સ, અમીન પાર્ટી પ્લોટ પાસે, સુભાનપુરા, વડોદરા- ૩૬૦૦૨૩
નલિન રાવળ	: ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, પો. નવજીવન, અમદાવાદ- ૩૮૦૦૧૪
પરીક્ષિત જોશી	: ૬, તપસ્થી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
પીપુષ ઠક્કર	: ૧૦૩, યોગીસૂષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા રોડ, વડોદરા-૩૬૦૦૨૩
પ્રહુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	: ૨૦, ગૌરીશંકર સોસાયટી, જીવેલ્સ સર્કલ પાસે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૩
યોગેશ જોશી	: બી/૩૦૩, અર્જુનગ્રીન્સ, મેનારવ હોલ પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ- ૩૮૦૦૬૧
રમણ સોની	: ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાઠરા રોડ, વડોદરા- ૩૬૦૦૧૫
રમણીક સોમેશ્વર	: C/o. દર્શના ધોળકિયા, ન્યૂ મિન્ટ રોડ, પેરિસ બેકરી પાસે, ભૂજ- ૩૭૦૦૦૧ (કથ્ય)
રાકેશ હાંસલિયા	: ‘સૌઘ્ય’, સિલ્વર-ગોલ્ડ રેસિન્સી-૬, બ્લોક નં. ૨૫, નાના મવા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૪
રાધેશ્યામ શર્મા	: ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨
શક્તિસિંહ પરમાર	: ફ્લેટ નં. ૪૦૪, કૃષ્ણ-બંસરી-૨, મહૂલી પાન સામે, લીંબીયું વિસ્તાર, ઘોઘા સર્કલ પાસે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
શૈલેષ ટેવાડી	: ‘પ્રેમમંગલ’, બી-૧૮૬, શાખીનગર (અજમેરા), નાના મવા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
સંજુ વાળા	: એ/૭૭, આલાપ એવન્યૂ, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
સિતાંશુ યશશ્વંદ	: ૩૦૨, ટાવર બી, શવણ રેસિન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૬૦૦૨૪
હરિકૃષ્ણ પાઠક	: પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર ૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૨

**તાજેતરમાં ભારતની સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કારથી સન્માનિત
શરીફા વીજળીવાળાનાં વસાવવા જેવાં અને બેટ આપવા જેવાં પુસ્તકો**

વિભાજનની વાતાંઓ (દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશય)		સુકાતો વડ (નવલકથા) મંજૂર
વિભાજનની ગુજરાતી વાતાંઓ	175	એહેતેશામની
જ્યંત ખત્રીનો વાતાવીભવ	160	બાની વાતું (સંસ્મરણો)
સાચાદત હસન મન્ટો :		શતરૂપા (મા)
કેટલીક વાતાંઓ	250	વિષયક
જેણે લાહોર નથી જોયું		સરરદાર : અસરરદાર (રમૂજો)
એ જન્મો જ નથી		સન્મુખ (મુલાકાતો)
(લે. અસગર વજાહરત, નાટક)	100	વ્યથાની કથા
સંબંધોનું આકાશ (જીવનપ્રેરક)	100	વિભાજનની વથા (મુલાકાતો)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યાર સુધીમાં વિવિધ કવિઓ દ્વારા લખાયેલાં હજરો બાળકચ્યોમાંથી પસંદ કરેલાં વિશિષ્ટકાલ્યોના આઠ ખંડ ઉપરાંત જોડકણાં અને ઉખાણાંન બે ખંડ, એમ કુલ દસ પુસ્તકોની પ્રગત થયેલી શ્રેણી ગુજરાતી બાળસાહિત્યનું અનોખું ગૌરવ અને ઘરેણું છે...

ગૂર્જર બાળકાચ્યુ તૈલભવ શ્રેણી

સંપાદકો : રત્નલાલ બોરીસાગર, મનસુખ સલ્લા, હુંદરાજ બલવાડી

અજબ જેવી વાત છે !	180
ઉદિંગું છે આકાશ !	180
હમ બડા જાહુગર આયા !	180
દરિયા પાસે જતું છે !	180
આવો, રમીએ સંતાકૂકી....	180
કરો રમકડાં કૂચ કદમ	180
અમે તો સાચના સિપાઈ	180
રમશું રમશું રેલમછેલ !	180
એનઘેન... દીવાઘેન... (જોડકણાં)	180
નામ કહો તો જાણું (ઉખાણાં)	180



ગૂર્જર ગંધીરાના કાર્યાલય

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રત્નપોળનાકા સામે, ગંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઈ-મેઈલ : goorjar@yahoo.com



ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, વાઇનેન્યમ સિટીસેન્ટર
પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રફલાનગર, અમદાવાદ-15.
ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઈમેલ : gurjarprakashan@gmail.com



રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યના જાળીતા સાહિત્યકારોની ઉત્તમ નવલક્ષણાઓ

સુભાષ શાહ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રપાત	૪૫.૦૦
પણછિ	૫૫.૦૦
એક પ્રધાનપુત્રની આત્મહત્ત્યા	૧૮.૦૦
બગીચો	૧૪.૦૦
અનાથ	૧૭.૦૦
વેં છેટી મહાનતા	૨૧.૦૦
નિખાંત	૧૫.૫૦
અકૃથ્ય	૧૧.૦૦

રમેશ શાહ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ચેપીલાલ	૮૫.૦૦
માનસી સામંત	૨૦૦.૦૦
ચુંગાલ	૮૦.૦૦
રલમંજરી	૪૩.૦૦

માલતી દેસાઈ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
નકશા વિનાનું નગર	૨૬૫.૦૦
પોતીકો	૨૦૫.૦૦

રન્નાદે શાહ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કોશોટો	૧૧૫.૦૦
ખંડિતા	૨૭.૦૦

વિહૃલ પરમાર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
---------------	-----------

સંઘર્ષ પામ્યા અમીરસ	૨૬૫.૦૦
---------------------	--------

યજ્ઞકુર્ડની અગનાળા	૩૦૦.૦૦
--------------------	--------

પ્રમોટ ત્રિવેદી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
---------------	-----------

વંશ	૪૭૦.૦૦
-----	--------

કર્મભૂમિ (ભાગ : ૧-૨)	૩૧૦.૦૦
----------------------	--------

વીજા ઉપાધ્યાય

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
---------------	-----------

હોઠ પર આવ્યું એક નામ	૮૫.૦૦
----------------------	-------

કુપળ ફૂટવાનો મને ભાસ	૮૮.૦૦
----------------------	-------

જયશ્રી ભડુ દેસાઈ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
---------------	-----------

થાસની પાનખર	૨૫૦.૦૦
-------------	--------

અગનપિપાસા	૧૦૦.૦૦
-----------	--------

વાસુદેવ સોઢા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
---------------	-----------

મુક્તિમ	૬૬.૦૦
---------	-------

સૂના વનનાં ટહુકા	૮૬.૦૦
------------------	-------

જે.આર.જોશી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
---------------	-----------

સ્નેહસાગરનાં મોતી	૫૩.૦૦
-------------------	-------

સૂની અંખમાં દરિયા	૫૫.૦૦
-------------------	-------

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી ખાડા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

ઉપરવાસ વિશે	સં. સંજ્ય ચૌધરી	વિવેચન	200
કાબ્ય અને પ્રયોગ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	વિવેચન	200
વૃદ્ધ રંગાટી ભજાર	વિજ્ય સોની	વાર્તાસંગ્રહ	140
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી	વાર્તાસંગ્રહ	200
લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલક્થા	100
થોમાકાકાની ખોલી	અનુ. રેમંડ પરમાર	નવલક્થા	300
(Uncle Tom's Cabinનો અનુવાદ)			
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલક્થા	150
ઇચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	નવલક્થા	150
વચ્ચાં કળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	નવલક્થા	180
સ્વૈરક્થા	હરિકૃષ્ણ પાઠક	હાસ્ય	120
ન્રિદલ	પાઠલ બારોટ	કાબ્યસંગ્રહ	100
તારા કારણો	ભરત વિંગ્ઝડા	કાબ્યસંગ્રહ	120
બેઠો છું તણખલા પર	લલિત નિવેદી	કાબ્યસંગ્રહ	120
આમ હોવું	અજ્ય સરવૈયા	કાબ્યસંગ્રહ	120
વાર્તાવિશેષ	રઘુવીર ચૌધરી	વિવેચન	360
ટીવીની નેવડ અને નુટિઓ ભરત દવે		સંશોધન	300
કથાલેખનની કેફિયત	રઘુવીર ચૌધરી	લેખો	200
એકલવીર સનત મહેતા	ઉકેશ ઓજા	ચરિત્ર	200
ધુમાડા વિનાની ધૂડી	અનુપમ બુચ	સંસ્કરણો	180

ભાષાસંસ્કૃતિનું મૂળ એટલે મૂળરાજ સોલંકી. કલાઉત્કર્ષનું બીજું મૂળ એટલે ભીમહેવ સોલંકી – જેના દ્વારા કાણ મંદિરોના સ્થાને ભાષ્ય-શિવાલયો સ્થપાયાં, રાણી ચૌલાના કારણે શિવમંડલમાં નૃત્યાદિનો વાધ અને શાસ્ત્રીય ગાન સાથે વિકાસ થયો. આ સંસ્કૃતવૃક્ષને ફલાન્વિત કર્યું તે સિદ્ધરાજ જ્યયસિંહ અને તેના મુખ્ય વાહક અને સંવર્ધક તે કલિકાલસર્વજ એવા હેમચન્દ્રાચાર્ય.

– ડૉ. હસુ યાણીક

સિદ્ધરાજ જ્યયસિંહને રાજકીય કારણસર માળવા પર ચડાઈ કરવાનું બન્યું. ત્યાંના રાજી યશોવર્મનિ હરાવી કેદ કર્યો અને ધારાનગરીની કીમતી વસ્તુઓ સાથે મહારાજા ભોજ પરમારનો સમગ્ર સરસ્વતી ભંડાર પાટણ લાવવામાં આવ્યો. કેમ કે માળવાનાં સંસ્કાર, સાહિત્ય અને કલાનાં બધાંય પ્રતીકોને ગુજરાતમાં વસાવવાં હતાં. સિદ્ધરાજના નગરપ્રવેશ પછી આચાર્ય હેમચન્દ્ર પણ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યા.

– ડૉ. રસિક અન. દવે

સોલંકી-વાધેલા રાજીઓ કલાપ્રેમી અને વિદ્યાપ્રેમી હતા. રાજી સિદ્ધરાજ જ્યયસિંહ કલા અને સાહિત્યપ્રેમી તેમજ સર્વધર્મસમભાવી હતા, જેને કારણે એને આચાર્ય હેમચન્દ્ર જેવા વિદ્વાન હૈન ગુરુ મળ્યા. સિદ્ધરાજ જ્યયસિંહ અવંતિનો ગ્રંથભંડાર પાટણમાં લઈ આવ્યો, જે એની વિદ્યા અને સાહિત્યપ્રીતિ દર્શાવે છે. અવંતિના ગ્રંથભંડારમાંથી મળેલ ‘ભોજવ્યાકરણ’ને જોઈને આવો દળદાર વ્યાકરણગ્રંથ આપણી ભાષામાં પણ હોવો જોઈએ – એવા ઉદ્દેશથી તે આચાર્ય હેમચન્દ્રને આવો વ્યાકરણગ્રંથ રચવા સૂચન કરે છે. જેના પરિણામે આચાર્યશ્રીએ ‘સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન’ નામના વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરી. આચાર્યશ્રીએ આ વ્યાકરણગ્રંથમાં વ્યાકરણને સમજાવવા માટે મૂકેલા હુહાઓ આપણા એ સમયના લોકસમુદ્દાયનું તરફું સાહિત્ય હતું. એ ગૌર્જર અપભ્રંશના વ્યાકરણમાંથી આપણાને ગુજરાતી ભાષામાં ગંગોત્રીનાં ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘સિદ્ધહૈમ’માં ઉદ્ઘૂત કરેલા આ હુહાઓ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની પ્રથમ પ્રગટ સેર છે.

– મુકેશપુરી એચ. સ્વામી

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર



પ્રો. ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદી
અને
તારાગૌરી ચિ. ત્રિવેદીના
સ્મરણાર્થે
પરિવારજનો તરફથી

દુવૃત્તિઓ જે જગવે જનોની
તે ખેલ માંડે ભયનો ભરેલો,
ભર્યા તળાવો તણિ પાળ ખોટી,
રોકી શક્યા છે જળધોધ કોણ ?

- રમણભાઈ નીલકંદ
(‘રાઈનો પર્વત’, આવૃત્તિ ૧૯૮૮, પૃષ્ઠકમાંક-૨૫)

વિહારમાં

ઉજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી.
સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વર્ચ, નિરભ્ર
અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી
રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક,
બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ
પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણો તળાવ. વળી, એને
ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંથે ઠંડો
શિયાળું વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા
લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને
માણયાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું
હતું, તાજું થતું હતું. જાણો અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રધુભનસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

અમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટસ પ્રા. લિમિટેડ

ઊ/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૦૨૮૦૬૬૫૫

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદ્રવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને જીલવાની તક સાંપડે છે. તે જીલવાય પણ છે. પણ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઉઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ – વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શુંગો તરફ દોરી જતી કેઢી છે; ચેતનાના ઉધ્વરોહણના સોપાનની શ્રેષ્ઠી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

– પ્રદુભસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ભના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૮૮૫	૮+૩૪૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૮૮૫	૭+૧૮૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૮૮૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૮૮૭	૧૧+૨૬૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૮૮૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૮૮૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૮૮૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૮૮૮	૧૮+૫૨૮	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્કદૂત	૧૮૮૮	૮+૨૪૮	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૪૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૪૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૪	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૪	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૪	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ભ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૮૮૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

- ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાઇઝ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

**જાણીતા સાહિત્યકાર
શ્રી કુમારપાળ દેસાઈનાં
તાજેતરનાં પ્રકાશનો**

ખમીર, ખુમારી અને ખુદારી ધરાવતા સાહિત્યકાર શ્રી જ્યબિભુના જીવનચરિત્ર અને સાહિત્યસર્જનને આવેખતું કુમારપાળ દેસાઈની કલમે લખાયેલું રસપ્રદ જીવનચરિત્ર

જીવતરની વાટે, અક્ષરનો દીવો 2018 ૫૦૦ રૂ.

વિપરીત સંઝોગોનો સામનો કરીને સિદ્ધિ મેળવનારા માનવીઓની સંઘર્ષકથા

જીવી જાણનારા ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

તન અપંગ, મન અરીખમ ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

માટીએ ઘડ્યા માનવી ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

વિદેશી મહાનુભાવોના માર્ભિક જીવનપ્રસંગો આવેખતાં પુસ્તકો

જીવનનું જ્વાહિર ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

શીલની સંપદા ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

મનની ભિરાત ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

મંત્ર માનવતાનો ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

મંત્ર મહાનતાનો ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

વર્તમાન યુગને અનુસરીને આગવી વિચારધારા સાથેનું ચિંતન

ક્ષણનો ઉત્સવ ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

જીવન પ્રત્યેની આગવી દૃષ્ટિ વ્યક્ત કરતાં હદ્યસ્પર્શી પ્રસંગો

શ્રદ્ધાના સુમન ૨૦૧૯ ૧૨૦ રૂ.

પ્રસત્તાનાં પુષ્પો ૨૦૧૯ ૧૫૦ રૂ.

જૈનધર્મની કથાઓને વ્યાપક માનવસંદર્ભમાં આવેખતાં પુસ્તકો

ભાવમંજૂષા ૨૦૧૭ ૧૫૦ રૂ.

કથામંજૂષા ૨૦૧૭ ૧૫૦ રૂ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીના પત્રો, પ્રસંગો, સ્મરણો અને સુખ, કરુણા, મોક્ષ, સત્યસંગ, અભય જેવાં વિચારોને આવેખતું પુસ્તક

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજી ૨૦૧૭ ૫૦ રૂ.

ધર્મ અને સંપ્રદાયથી મુક્ત આધ્યાત્મિક ભાવનાનું ચિંતન કરતું પુસ્તક

પરમનો સ્પર્શ ૨૦૧૮ ૧૫૦ રૂ.

મહાત્મા ગાંધીજી પર આધ્યાત્મિક પ્રભાવ દાખવનાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સાથેના

તેમના અનુભવો, પત્રચ્વહાર અને અધ્યાત્મચિંતન આવેખતું અંગેજમાં લખાયેલું પુસ્તક

Shrimad Rajchandra and Mahatma Gandhi, 2017 ૫૦૦ રૂ.

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગૂજરાત એજન્સીઝ

રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧ * ફોન : ૨૨૧૪ ૮૯૯૦

આધકવિ નરસિંહ મહેતા એવોઈ પુરસ્કૃત સુખ્યાત કવિ

વિનોદ જોશી રચિત બહુપ્રશસ્ત પ્રબંધકાવ્ય

‘સૈરન્દ્રી’

પુસ્તકના ભાગનું કવિમુખે આ કાવ્યના પઠનની દશ્ય-આવ્ય ડિ.વી.ડી. સાથે છે.

મૂલ્ય : રૂપિયા 275-00

આ ઉપરાંત વિનોદ જોશીના નવાં અને પુનર્મુદ્રિત અન્ય પુસ્તકો

કવિતા :

1. આલર વાગે જૂઠડી	175-00	2. આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો	100-00
2. શિખંડી (અંડકાવ્ય)	100-00	(પ્રફ્લાદ પારેખનાં કાવ્યો)	
3. તુંડિલતુંડિડકા (પદ્યવાર્તા)	160-00	વાર્તા :	
4. મારાં કાવ્યો : વિનોદ જોશી	100-00	1. હવાની હવેલી	190-00
(કવિમે ચૂટેલ રચનાઓ)		2. હથેળીમાં હસ્તાક્ષર	190-00
		3. સગપણના સરવાળા	190-00
		4. મોતી સવ્વા લાખનાં	210-00
		5. અજવાળાની આરતી	210-00

વિવેચન :

1. અભિપ્રેત	210-00	1. મોરપિચ્છ	450-00
2. રેઝિયોનાટક : સ્વરૂપસિદ્ધાંત	150-00	2. વીજળીને ચમકારે	275-00
3. સોનેટ	125-00	3. ખોભામાં જીવતર	175-00
4. વિશદ	300-00	(પ્રસંગકથાઓ)	
5. નિર્વિવાદ	260-00	કાવ્યાસ્વાદ :	
6. અમૃત ‘ધ્યાયલ’ : વ્યક્તિત્વમાં અને વાક્યમય	160-00	1. કાવ્યપટ	250-00
7. નિવેશ	225-00	2. કાવ્યતાટ	225-00
8. ઉદ્ઘ્રીવ	300-00	3. કાવ્યરટ	235-00

સંપાદન :

1. રાસતરંગિણી (બોયાદકર)	160-00
-------------------------	--------

- છૂટા પુસ્તકો ખરીદનારને 20% ડિસ્કાઉન્ટ
- પાંચ પુસ્તકથી વધુ ખરીદનારને 25% ડિસ્કાઉન્ટ
- કુરીઅર ચાર્જ અલગથી લેવાશે.

પ્રકાશક અને પ્રાપ્તિસ્થાન : પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ.

લાભ ચેમ્બર્સ, મુંબઈ. સામે, ફેબ્રિયુલ 2019, રાજકોટ. ફોન (0281) 2232460 / 2234602

e-mail : pravinprakashan@yahoo.com / website : www.pravinprakashan.com

નર્મદ સાહિત્ય સભા

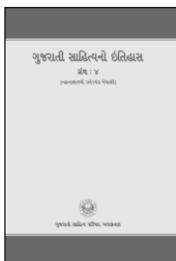
કાર્યાલય : સાહિત્ય સંગમ, પંચોલી વાડી સામે, બાવાસીદી,
ગોપીપુરા, સુરત-૩૮૫૦૦૧. મો. નં. ૯૮૨૫૧૪૪૨૭, ૯૩૪૨૨૨૩૦૪

નર્મદ સાહિત્ય સભાના ચંદ્રકો માટે પુસ્તકો મોકલવાની જાહેરાત

નીચે જણાવેલા વર્ષના ગાળામાં અને વિષયોનાં પ્રગટ થયેલાં પ્રથમ આવૃત્તિવાળાં, મૌલિક શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને નર્મદ સાહિત્ય સભા તરફથી નીચે પ્રમાણેના ચંદ્રકો એનાયત કરવામાં આવશે. સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને તા. ૩૦-૦૧-૨૦૧૮ સુધીમાં દરેક પુસ્તકની બબ્બે નકલો, ‘કયા ચંદ્રક માટે છે’ તે વિગત અને લેખકનું પૂરું નામ-સરનામું તથા મોબાઈલ નંબર પુસ્તકના પહેલા પાના પર લખીને નર્મદ સાહિત્ય સભા, C/O. સાહિત્ય સંગમ, પંચોલી વાડી સામે, બાવાસીદી, ગોપીપુરા, સુરત-૩૮૫૦૦૧ પર મોકલી આપવા વિનંતી છે.

૧. નર્મદચંદ્રક : કાવ્યસંગ્રહ (વર્ષ ૨૦૧૩-૨૦૧૭) માટે.
૨. નર્મદચંદ્રક : આત્મકથા-જીવનચરિત્ર (વર્ષ ૨૦૧૪-૨૦૧૮) માટે.
૩. નંદશંકર ચંદ્રક : નવલિકાસંગ્રહ (વર્ષ ૨૦૧૬-૨૦૧૭) માટે.
૪. નંદશંકર ચંદ્રક : નવલકથા (વર્ષ ૨૦૧૭-૨૦૧૮) માટે.
૫. જ્યોતીન્દ્ર દવે ચંદ્રક : હાસ્યસંગ્રહ (વર્ષ ૨૦૧૭-૨૦૧૮) માટે.
૬. શ્રી નાનુભાઈ નાયક ચંદ્રક : ગાંધીવાદી વિચારસરણી/લોકશાહી વિચારધારા/કે સમાજજીવન (વર્ષ ૨૦૧૪-૨૦૧૫-૨૦૧૬) માટે.
૭. જનક નાયક ચંદ્રક : જીવનલક્ષી/પ્રેરણાત્મક/કે મનોવિજ્ઞાન (વર્ષ ૨૦૧૫-૨૦૧૬-૨૦૧૭) માટે.
૮. શ્રી મનહરલાલ ચોકસી ચંદ્રક : ગાજલસંગ્રહ/ગાજલવિવેચન/ગાજલવિષયક/કે/છંદશાસ્ત્ર (વર્ષ ૨૦૧૬-૨૦૧૭-૨૦૧૮) માટે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહિન્યનાં પ્રકાશનો



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪
પ્રથમ આવૃત્તિ સંપાદક ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવનિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂરું પૂ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૮૫-૧૯૭૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂરું, પૂ. ૧૪+૪૮૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૮૫-૧૯૭૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગાંધીસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂરું, પૂ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૭૦/-



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૭૦-૧૯૭૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંઈપુર દેસાઈ
પાકું પૂરું, પૂ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

PARAB 2019 January

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2018-2020 valid upto 31-12-2020

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSNO 250 - 9747 પરબ



STICK MORE | STICK FASTER

THERMOCLTM
FABRIC
SPONGE
CARDBOARD
WOOD
PLASTIC
WOOL
GLASS
TERRACOTTA
FELT
PAPER &
MUCH MORE

